

SOBRE OS NOMES DAS RÚAS, PRAZAS E XARDÍNS DE PONTEDEUME

Carlos de Castro Álvarez

INTRODUCCIÓN

Non cabe ningunha dúbida de que as construcións populares (muíños, hórreos, fontes, lavadoiros, etc.) poden ser incluídos dentro do campo de estudio da etnografía. E se isto é así, ¿por que non tamén as rúas e prazas?, espacios onde se desenvolve unha parte moi importante da actividade pública dos habitantes dunha vila, desde as actividades económicas (mercados, fielatos, concentración dun actividade económica), as lúdicas (xogos, música, deportes, día da árbore, etc.) e relixiosas (procesións, cruceiros), pasando polas sociais ou políticas (rolos, manifestacións, mitins, propaganda electoral, publicidade, sinalización, etc.). Evidentemente, como hai diferencias entre construción popular e arquitectura, tamén hai que distinguir entre rúas e rúas: entre as modernas avenidas froito dos grandes planes urbanísticos, elaborados nos estudos de arquitectura, e as rúas das nosas vilas, cunha orixe remota e descoñecida, verdadeiras veas polas que circulo o alento que marcou a súa existencia vital. Entre as distintas ópticas, intimamente relacionadas, desde as que pode ser abordado o seu estudio, función ou actividade, morfoloxía e denominación, interésanos, de momento, a última citada. O nome dunha rúa moitas veces recolle a pegada da actividade e da morfoloxía e tamén é o resultado da historia da vila, do sentir e das inquietudes dos seus habitantes.

O presente traballo, co título xenérico *Sobre os nomes das rúas prazas e xardíns de Pontedeume*, é un segundo avance do libro: *Rúas, prazas e xardíns de Pontedeume: denominación, actividade e morfoloxía do espacio público*.

O punto de partida, non obstante, era ben sinxelo: crear un instrumento que permitira, con pouco esforzo, ós veciños de Pontedeume ou a calquera persoa interesada no tema, coñecerlo porque unha rúa, praza ou xardín chegou a ter o nome que se lle dá, en particular cando se trataba dun nome de persoa; así como recuperar aqueles nomes que no fragor da historia foron quedando no esquecemento.

— Agradezco a **Miguel Fernández Videla**, promotor da Asociación Cultural “Río Eume” a súa colaboración na realización deste traballo.

A medida que fomos aprofundando no tema aproveitando a abundante información que nos proporciona o Arquivo Municipal de Pontedeume, que exploramos ata o 1981, fômonos dando conta de que o estudio non se podía quedar nun simple inventario e clasificación de rúas, prazas e xardíns, e de biografías de persoas ilustres que mereceron que o seu nome figurase no rúeiro; obxectivo, por outra parte, moi loable, que é o que perseguen a inmensa maioría dos estudos deste tipo; senón que deberíamos ser capaces de aborda-lo tema en toda a súa complexidade. Tal punto de vista supoñía preguntarse polos mecanismos e as etapas do proceso de denominación, é dicir, preguntarse polos pais e padriños, polos nomes non oficiais, alcumes e sobrenomes ou polos factores de supervivencia e os susceptibles de producir mudanzas na nomenclatura. E que dúbida cabe de que, entre estes factores, o espectacular proceso de expansión da vila ocupa un lugar destacado. E isto tanto polo feito de que orixina, coas súas fases e ritmos, a creación de novas rúas, prazas e xardíns, as cales débense proceder a nomear, como porque a expansión produce importantes cambios na toponimia primitiva. Así, por exemplo, co topónimo Aguabar os habitantes de Pontedeume nos séculos pasados facían alusión a un amplo espacio situado entre o camiño de Esteiro e a Corredeira de Frías, e entre a Ría e Chapizo. Coa expansión da vila nesta área, Aguabar pasa a denomina-la estrada de Esteiro, para desaparecer da toponimia e ser adoptado por un bar e unha asociación de pais de alumnos. E máis, coa expansión na zona do Aguabar, nomes coma as Gabarras desapareceron totalmente, ó igual que desapareceron outros como Rollo, Cátedra, Trabanca, Trepadizo, Ribera, Azogue, etc.

O traballo, en fin, debería recuperar e tratar de data-los planos e a fotografía antiga, fonte e historia visual de capital importancia dende mediados do século XIX, e a tal obxectivo e ó estudio das fontes en xeral, dedicamos, no traballo definitivo, un cuarto apartado.

O inventario que segue ó apartado no que describimo-lo proceso de transformación e xeración do chan urbano é algo máis que unha sucesión de nomes e das moitas mudanzas que sufriron. Nel, partindo da denominación actual, intentamos, na medida do posible, describi-la peripeicia vital de cada categoría estudada, incluíndo pinceladas referentes á actividade, á morfoloxía e á etimoloxía.

De todo isto deberíamos ser capaces de sacar algunha lección. A Corporación Municipal debería ter impulsado un traballo deste tipo cando, ó chegar a Transición, propúxose a meritoria tarefa de recupera-los nomes antigos. E deberíamos ser capaces de avalia-lo actual sistema de denominación do espacio urbano, sistema decimonónico de grandes deficiencias e, paradóxicamente, no mundo actual, de espectacular desenvolvemento dos medios de comunicación, a diferenza do que aconteceu na Idade Media, tremendamente antidemocrático.

1. EXPANSIÓN URBANA E PROCESO DE DENOMINACIÓN

1.1 OS PRIMEIROS NOMES DOCUMENTADOS

Non é abundante a documentación que podemos empregar coma fonte para intentar aproximarnos ós primeiros nomes das rúas de Pontedeume. O inventario redúcese a sete diplomas

(documentos de cesión, venta, doazón ou foros de casas na vila), procedentes dos tombos monásticas. Da súa consideración, dedúcese que ós poucos anos de fundarse a Póboa, existe xa unha estrutura de rúas e rúas, incluso un perímetro valado, pero que o proceso de denominación das mesmas é, coma non podía ser doutra maneira, impreciso e vacilante. O feito de sinalarse a situación das casas mencionando o nome dos propietarios que a delimitan, privánnos dunha maior información. Pese a todo, non se deixan de mencionar algunhas rúas. En efecto, coa data do 25 de abril do 1284, Juan Salido e a súa muller doan ó mosteiro de santa María de Monfero unha casa na **rúa que viene de Andrade**. No documento dise ademais "*que ven pella puerta grande da villa e como esta en un comun con a de Maior Baranda e se departe della per fondo e per sima da de Fernan Iaanés e en frente do vallado*"¹. Sen dúbida parece tratarse da que co tempo se chamará rúa **Maior** o **Real**. No 1306 o mesmo mosteiro afora a María Domínguez unha praza para unha casa en Pontedeume, situada na **Ribera dereita. A Ribera**² atopámola tamén mencionada nunha doazón³, coa data do 26 de xaneiro do 1434, dunha casa de Catalina Domínguez ó mosteiro de Caaveiro; no citado documento menciónase ademais unha denominada **rúa Antigua** que, a diferenza da rúa de **A Ribera**, non temos forma de identificar.

1.2 AS RÚAS E PRAZAS DO CASCO ANTIGO

Cofecemos os primeiros pasos de vila fundada ex novo: a cuadrícula artículase en cinco rúas paralelas de norte a sur, e cinco travesas de poñente a levante, os seus nomes, (algúns moi comúns, que atopamos en moitas vilas nos séculos XIII e XV) debéronse fixar cedo. Son as rúas⁴ da **Pescadería**, **Santiago**, **Real**, **Herreros** e **Azogue**; e as travesas⁵ de **Cantón**, **Travesía que va desde la Real a la Plaza del Conde**, **Travesía Real** ou a mencionada da **Ribera**.

Sen embargo non deixan de existir certos problemas, tanto polo que respecta á denominación das rúas, como á situación e características das prazas, entendidas estas coma espacio público non edificable.

Deste modo, si parece lóxico pensar que a denominación de **Mayor** é anterior á de **Real** e que a rúa do **Azogue** é a que co tempo pasará a chamarse rúa do **convento de S. Agustín**, o problema que se nos plantexa é se a última rúa mencionada denominábase tamén rúa da **Carnicería** ou **Cortaduría**, e é máis, onde estaba situada a **porta da Carnicería**. O termo carnicería aparece ó menos dez veces mencionado no *Libro Rexistrador de Propiedades del Concello*⁶, pero aínda así atopámonos con serias dificultades á hora de localizala tendo só en conta dita fonte, aínda que

1. ARG. Colección documental en Pergamiño, nº 146. LÓPEZ SANGIL, J. L. *Relación de la documentación del monasterio de Santa María de Monfero*, Estudios Mindonienses, nº 18, doc. Nº 500.
2. LOPÉZ SANGIL, J. L., op. cit, nº 635.
3. FERNÁNDEZ DE VIANA y GONZÁLEZ BALASCH, *Pergamiños soltos do Mosteiro de Caaveiro*, Cátedra nº 9, nº 52.
4. Véxase, por exemplo, os casos de Betanzos: ERIAS MARTÍNEZ, *Evolución das rúas nunha cidade antiga de Galicia: Betanzos*; ou A Coruña: BARRAL RIVADULLA, *La Coruña en los siglos XIII al. XV*, A Coruña, 1998.
5. Nun expediente de amaños de rúas de 1762 (AMP, C. 4) menciónanse unha **Travesía de Santiago** que debe referirse á do **Trepadizo** ou á que denominamos **Travesía que va de la Real a la Plaza del Conde**, é dicir, a que hoxe se denomina Couceiro Freijomil.
6. LÓPEZ CALVO, J. A. *O Libro Registrador de Propiedades do Concello...*, Cátedra nº 4.

non cabe dúbida de que daba á ribeira do mar. Da existencia dunha rúa da **Carnicería** non existe dúbida: no ano 1690 o rexedor Miguel Rodríguez permuta unha casa por outra, da cal se di que está na rúa da **Carnicería**, e por lóxica a porta da Carnicería debería estar ó final desta rúa. Sen embargo, no folio 427v do Rexistro de Propiedades dise que *"tiene esta Villa una Casa junto a la Carnicería en que bive Nicolás de Lago, porque paga de renta en cada año once reales, dize a la puerta principal de la Villa, nombrada de la Carnicería"*. ¿Chamábase á rúa *Mayor* tamén rúa da *Carnicería*?, o que explicaría que non conservara o nome.

As dúbidas quedan aclaradas con dúas novas fontes. Na descrición anónima de Pontedeume, do século XIX, publicada por Santiago Daviña no número 5 de Cátedra, dise que ó norte existen tres portas: a chamada do Torreón, na praza do Conde; a chamada do Ponte e a da *Carnicería* por estar esta pegada a ela, antigamente chamada porta da *Trabanca*⁷. Que a rúa da *Carnicería* ou *Cortaduría* non é a rúa dos *Herreros* queda ben ás claras no Catastro do Marqués de la Ensenada, posto que entre as casas que posúe don Joaquín Maldonado existe unha situada *"en la calle Trabesa, que ba desde la Carnicería a la de los Herreros"*⁸.

O exposto, pois, lévanos a manter que a rúa da Carnicería é en realidade a rúa do **Azogue**, logo do **Convento** ou de **S. Agustín** e non a **rúa Real**, nin moito menos, coma sinala Couceiro, a rúa **dos Herreros**, pois esta rúa, ademais, coma veremos, non tivo saída á ribearamata o século XX.

Con respecto as prazas, sinalárase⁹ que, a diferenza do que acontece nas vilas castelás, ningunha cuadra se concibira coma un lugar baleiro ou praza, necesaria para o desenvolvemento da actividade mercantil. Tal interpretación fundamentábase na consideración de que dito espacio podía existir entre a cuadrícula e a muralla, pero, sobre todo, nunha interpretación precipitada e torpe dun documento do 1617. O que fai o concello en dito ano, ou pouco despois, é, aproveitando o incendio do 1607, ampliar unha praza excesivamente pequena, chamada **Mayor**, **Principal** ou **Pública**, mercando as casas da parte de abaixo a Juan López Ameneiro e a Juan Álvarez. As razóns desta ampliación están ben claras:

*"En el Año de 1617 el Procurador General de esta Villa acude ante el Alcalde maior della haciendo relación qe la plaza pral era pequeña y tenia necesidad de ensancharse por hacerse doce Mercados y doce ferias en el año, y ademas todo el mes de Diciembre feria franca donde concurrían Mecaderes de todo el Rno , Portugal y Castilla, por lo qe era necesario una plaza de cassa cahida, que se quemara en el yncendio General de la Villa, que era de Juan Lopez de Ameneyro"*¹⁰.

7. Trabanca significa, segundo o Dicionario da Real Academia, mesa formada por unha táboa sobre dous cabaletes, de que usan os *papelistas* e outros operarios.

8. DAVIÑA SÁINZ, S., *Pontedeume a través del Catastro de Ensenada*, Cátedra nº 8, p. 145.

9. DE CASTRO ÁLVAREZ, C., *A póboa de Pontedeume a través dos privilexios reais e da documentación monástica*, Cátedra nº 4, p. 17.

10. AMP, C. 111.

Ó marxe das razóns, isto lévanos a plantexa-la orixe da denominada praza do Conde. E a conclusión non pode ser outra que o nome deriva do feito de que, efectivamente, foi propiedade de Fernán Pérez de Andrade, propiedade onde construíría o seu palacio. A esta circunstancia os descendentes dos Andrades non eran indiferentes. En efecto, cando a Corporación Municipal constrúe en dita praza un denominado mercado de peixe, o apoderado do duque de Alba manda á Corporación Municipal unha instancia coa que pretende facer vale-los dereitos do duque de Alba. En sesión ordinaria do 18 de xuño do 1857 dáse puntual informe de a devandita instancia:

*"Dado cuenta de una Ynstancia presentada por D. Francisco de la Paz, apoderado del Excmo. Sr. Duque de Berbich y Alba, conde de Lemos, en que con motivo de la construcción de un cobertizo ó tinglado en esta villa y Plaza llamada del Conde, solicita que se declare de propiedad de S. E. dicha Plaza y terreno que ocupa el referido Tinglado, a evitar que en el transcurso del tiempo se considere este como bienes de propios y pueda enagenarse como en tal concepto y de que se originaría un conflicto por no ser este el animo del Sr Duque al cederla con destino al servicio común del vecindario; acordó la Corporación, **que hallándose este en plena posesión desde inmemorial tiempo de usar y disponer del manifestado terreno con destino a Plaza pública**, no dudó que ejercitando esta misma posesión estaba y está en derecho el disponer cubrir parte de ella, como en efecto lo está, con objeto de vender en este local toda clase de pescado, sacándolo de la intemperie en que se hallaba; y de consiguiente si trata de edificar o cerrar parte del manifestado terreno cuando llegue el caso, podrá el apoderado del Sr. Duque usar de la acción que entienda competirle en reclamación del derecho con que consi-dere asistido á S. E.; sobre la corporación hará también sus gobierno" ¹¹.*

¿Un primeiro recinto amurallado non comprendía os terreos da praza e palacio do Conde? Ou si comprendía e foron adquiridos pola familia Andrade. Ó facerse con propiedades extramuros (non esquezamos a construción da capela das Virtudes e o Convento en terreos da propiedade da familia) foi o primeiro asalto para facerse coa vila. Pero se coñecemos as circunstancias e cronoloxía do proceso de expropiación do pazo, non pasa o mesmo polo que respecta á praza, tamén chamada **de su Excelencia**, que, coma xa vimos, os membros do concello consideraban cedida á vila desde tempo inmemorial.

Por último, xunto á **praza Maior** existen, dentro do casco antigo, outras dúas prazas: a denominada do **Pan**, creación, na súa configuración actual, do século XX; e o espacio, *cuadrilongo*, coma o denomina a documentación de mediados do século XVIII, situado diante da Cátedra de Latinidade; espacio do que descoñecemos a súa peripecia morfolóxica, e que pasará a denominarse **plazuela de la Cátedra** moito despois de que Beltrán de Anido cedera a súa casa para tal uso, en contra do que se puidera pensar.

11. AMP, C. 396.

Xunto ós nomes que designan o espazo da cuadrícula, deberon fixarse cedo outros nomes, ben referidos ás portas: **da Ponte, da Vila, Porto, da Salga**; ó espazo situado entre a cuadrícula e a muralla: **Alcacer, Angustia, calle de la Iglesia, calle de Porto, Atahona**; posiblemente **Chafaris**; ou fóra do recinto murado: **Peirao, Corredera a Esteiro, Aguabar o Soto de la Villa**.

1.3 OS NOMES DO PRIMEIRO DESENVOLVEMENTO MORFOLÓXICO

Si parece razoable pensar que a mediados do século XIV (lembramos que o Póboa fundouse no 1270), os nomes sinalados no epígrafe anterior estaban xa fixados, o proceso de configuración morfolóxica non estaba aínda consolidado. En efecto, a finais do século XIV, ou quizais, a principios do XV, fundábase a capela da nosa Señora del Souto ou das Virtudes, facendo necesario ós habitantes da vila dar nome ó acceso a dita capela: **camino que va a Nuestra señora de las Virtudes**¹², futura rúa das **Virtudes**.

Do 1606 é a primeira referencia documental que temos da ermida de S. Roque, aínda que tendo en conta que nos estatutos do 1624 da cofradía do Santo dise que *"se creó por beneficio que esta villa recibió por intercesión del santo, cuando la peste general que a la sazón hubo en estos reinos"*¹³, fundouse na centuria anterior, ben con motivo da peste do 1517 ou do 1557. A súa construción vai dar nome á porta que ata entón viña denominándose da Vila e a unha praza, o nome¹⁴ da cal é anterior á demolición da capela, feito que ten lugar no 1840.

Pouco coñecemos, como xa adiantamos, da construción do Pazo (a súa primeira referencia documental é do 1431), da **praza del Conde** e da capela de S. Miguel, que da nome a unha rúa, ás veces denominada travesa¹⁵, aínda que non é inconcibible pensar que a paternidade de todo o conxunto debeuse ó primeiro señor da vila, é dicir, a Fernán Pérez de Andrade o Bo.

Fronte á pobreza documental do conxunto palaciano, a documentación da que dispoñemos sobre o convento de S. Agostiño é suficiente para articular-los pasos do seu nacemento e desaparición coma convento. Fúndao don Fernando de Andrade por escritura do 24 de setembro do 1538 e confirmación eclesiástica do 5 de decembro do mesmo ano. Non existe dúbida algunha de que se funda extramuros e tampouco de que a muralla pasaba preto á fonte. En efecto, no 11 de marzo do 1630 cae un torreón que estaba xunto a ela, derribándoa e matando a un neno e eivando a unha muller¹⁶. É lóxica a pretensión dos habitantes do convento por buscar unha comunicación rápida coa vila abrindo algún tipo de porta, pretensión que nos primeiros momentos contou coa oposición do concello, coma sucede no 1616¹⁷, pero que culminou coa completa desaparición daquela, feito

12. LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p.64.

13. PÉREZ COSTANTI, P., *Notas Viejas Galicianas*, Tomo III, Vigo, 1927, pp. 41-45.

14. Na folla 339v do Libro Rexistrador se nomea unha *"Torre de la muralla que dice a la plaza de san Roque"* (LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p. 91). O nome de S. Roque atopámolo nos primeiros censos de poboación que coñecemos, datados en 1812 (AMP, C. 83)

15. Véxase co esta denominación en LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p. 82.

16. COUCEIRO FREIJOMIL, *Historia de Pontedeume*. Ed 1981, p. 276.

17. LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p. 61.

que xa se debía producir no 1678¹⁸, aínda que, coma veremos, a praza pertencía nun principio ó convento. O que non podemos saber é se, antes da desaparición da muralla, á do **Azogue** ou da **Carnicería** xa se chamaba tamén de **S. Agustín**.

No 1563 habilítase xunto ó convento o cemiterio de **Nuestra Señora de Gracia**, nome que deron os agostiños ó convento en contra dos desexos de don Fernando, quen pretendía poñelo baixo a advocación de S. Miguel Arcángel. A pesar de que chegou ata nós a acta de consagración, non coñecemos nin a súa exacta situación nin a súa posterior evolución con respecto á muralla, aínda que, ó parecer, pertencía ós relixiosos. Tiña 131 pés de longo e 46 de ancho, "*salía de la puerta de la iglesia y portería e iba a dar a la calle, y por otra parte llegaba al paredón de la fuente, y conforme al paredón iba a dar derecho a la calle y por la otra parte huerta de Pedro López Peinero, y con dicha calle de la villa*"¹⁹. ¿É o paredón a muralla?, ¿por qué non se menciona expresamente a muralla e si as rúas, coma se entre o cemiterio e elas non houbera muralla?

Quizais neste epígrafe teñamos que meter outros nomes como **porta do Postigo**, cunha rúa do mesmo nome, ou **Empedrado**, da cal a súa cita máis antiga data do 1595.

No 1618 se empedra a rúa do Trepadizo, daquela chamada rúa **nova de xunto á igrexa**.

1.4 AS RÚAS DO PROCESO DE EXPANSIÓN

Dende mediados do século XVII ata a primeira metade do século XIX, a vila vive un longo proceso de hibernación con respecto ó tema que nos ocupa. Certamente neste período producíronse cambios morfolóxicos, algúns tan importantes como a paulatina desaparición da muralla, a aparición dos arrabaldes de Porto, S. Roque, Virtudes ou a construción do peirao, pero a vila, coma nos di don Juan Valentín no 1789, ten seis rúas e dúas prazas, e ningún dos cambios foi susceptible de aumentala nómina dos nomes do espazo urbano, aínda que é indubidable que neste longo período fixouse definitivamente o nome dalgunha rúa ou praza que presentaba unha dobre denominación. E así, a dualidade **Azogue-S. Agustín**²⁰ decántase en favor desta última, ó igual que a de **Mayor-Real**, ou a de praza do **Rollo-Consistorio-Real**.

A expansión que da comezo na segunda metade do século XIX, condicionada pola presenza da ría e o monte Breamo, vaise producir cara o este (avenida Rajoy), o oeste (dirección estación de Ferrocarril) ou gañando terreos ó mar (peirao e Aguabar), impulsada sen dúbida polo crecemento económico e demográfico, pero nela van xogar un papel decisivo primeiro o proceso de desamortización, segundo a capacidade do concello para expropiar terreos que considere necesarios para o ben común, ou gañalos ó mar; e por último, o apoio da administración a través do Ministerio de Fomento e Obras públicas ou a Deputación, apoio que se canaliza polos deputados de tanda, que non van deixar de ser recompensados co nome dalgunha rúa.

18. Este ano, os señores xustiza e rexemento da vila aforan unha casa que se dise está na praza de S. Agostiño nº 4 (véxase LÓPEZ CAIVO, op. cit. p. 96).

19. FLORENCIO VAAMONDE, *El cementerio de Nuestra Señora de Gracia*, Ecos del Eume, nº 291, 1915.

20. Aínda se mantén esta dobre denominación en 1769 (véxase AMP, C. 4, Reconocimiento y regulación de Tasas...)

1.4.1 A expansión anterior á desamortización

En numerosas ocasións escribiuse sobre as murallas de Pontedeume²¹, das que coñecemos o seu emprazamento, portas, ou, máis ou menos, o seu aspecto físico; axudados polo recente descubrimento do debuxo de Pedro Texeira, realizado a principios do século XVII. Corresponde este debuxo ó Pontedeume que puido ver Jerónimo del Hoyo na súa visita. Un Pontedeume pechado nunha muralla cos primeiros signos de decadencia. A expansión da vila vai comezar precisamente a costa da súa demolición e aforamento, e antes, ou, ó mesmo tempo, coa aparición dos arrabaldes de Porto e S. Roque, con prolongacións cara as Virtudes e Empedrado. Dita expansión terá a súa continuidade na Idade Contemporánea, levada a cabo ó longo das vías de comunicación, e, a diferenza das expansións cara o este e oeste, non dará lugar a novas vías, aínda que si a dúas novas rúas sobre vías xa existentes: rúa **Virtudes** e **Fuentenueva** e quizais se fixe neste momento o nome de **Carreiros de S. Isidro**, Santo canonizado no 1622.

O proceso de minado da muralla está xa en marcha na década dos trinta do século XVII, aínda que, de momento, o consello móstrase abertamente partidario da súa reparación. Sabemos que en marzo do 1625 mándanse repara-la costa dos propios da vila, mandato que se concreta en agosto do citado ano:

*"En la puertas , barreallas las que fueran menester, que se dé escala por la puerta de Porto, otra a la puerta de la Carnicería, reedificar el pedazo de muralla que está a la puerta de San Roque y otro sobre la puerta pequeña del Postigo, y la piedra que fuese menester para esto se saque del torrión que está junto al señor San Agustín, para que quede en defensa y pueda servirles a los de fuera de la muralla si se ofreciera ocasión; y que se aderece un pedazo de muralla que está junto a la cerca del convento, asimismo se han de hacer cuatro troneras, dos en la puerta de Porto, que salen de palacio, que caen a las secretas, dos en el torreón de los hereberos de... Maldonado; se haga un andamio sobre la primera torre de la puente"*²².

O 11 de maio do 1630 infórmase de que *"se había caído un torreón de la muralla de esta villa contigua al convento de San Agustín y que cay sobre la fuente de la dicha villa, y al tiempo que cayera había derribado la dicha fuente, muerto una criatura y lisiado una mujer, y no se podía ir a la fuente, y se esperaba que lo que había quedado del dicho torreón y muralla había de volver a caer y hacer daño"*²³. O anterior derrumbe mándase reparar, pero o desánimo do concello ó respecto é evidente. Na sesión de xullo dise que *"por cuanto en este ayuntamiento se ha tratado que las murallas de la villa, como se echa de ver, se van cayendo y arruinando y están para caerse, y la causa de esto es que algunos vecinos de la villa y fuera sacan y cavan el barro al pie de la muralla, llegando hasta el cimientto de ella, haciendo muchos hoyos y cuevas, de manera que, si*

21. Véxase DE CASTRO ÁLVAREZ, *A Póboa de Pontedeume a través dos privilexios reais e da documentación*, Cátedra nº 4, 1997, *Los factores del desarrollo urbanístico de Pontedeume a lo largo de su historia*, Cátedra nº 8, 2001, ou *La muralla de Pontedeume*, O Comarcal, nº 58, 2003.

22. COUCEIRO FREIJOMIL, A, *Historia de Pontedeume*, p.276.

23. Ídem.

*no se remedia, vendrá a suceder mayor daño y causará muy gran costa*²⁴. A esta causa únese, na parte que limita co convento, o interese dos frades por buscar unha comunicación máis directa coa vila, interese que os levou á pretensión, xa no 1616, de abrir unha porta xunto á fonte e de buscala desaparición total da muralla, proceso que se debeu producir, como xa adiantamos, na segunda metade do século XVII.

Á altura do 1670 o concello reconece abertamente que parte das murallas estaban caídas:

*"Dixeron que por quanto parte de las murallas della estan caídas y las que estan levantadas mal trazadas y lo mismo las calles y calzadas desta villa estan desechas e inutilizadas de modo que no se puede andar por ellas, por tanto sus mercedes acordaron se levanten y reparen"*²⁵.

Nunha das sesións do 1702 vólvese repetir que as murallas están arruinadas e as portas vellas. Pero o que non din as actas municipais e que dende o primeiro tercio do século XVII é o concello, seguramente buscando ingresos adicionais, quen está contribuíndo a súa desaparición mediante a política de permitir arrima-las casas á muralla e o aforamento de torres e anacos dunha muralla que pouco a pouco substituiríanse por casas. *O Libro Rexistrador de Propiedades* ofrece numerosos exemplos deste proceso²⁶. O fenómeno, comezado cedo para a torre (do 1635 data o foro da torre que estaba sobre a porta da Carnicería), debeuse acelerar ó longo do período de crecemento do século XVIII²⁷. Cando no 1830 o concello ten que arbitrar medidas de defensa, nin sequera se fai alusión ás murallas, de tal forma que as portas que se mandan construír son para pechar rúas, tendo o concello que dar instrucións sobre a súa situación²⁸.

Pero antes que o proceso ó que acabamos de referirnos, ten lugar a aparición dos arrabaldes de S. Roque, Virtudes, Empedrado e Porto, todos eles nomes fixados en etapas anteriores. O plano do 1869 proporcionáanos unha fotografía do punto de chegada: formouse un **barrio de S. Roque** a ambos lados do camiño Real, a rúa das **Virtudes** (nun principio, un simple camiño); intermitentemente, ó igual que na rúa **Fuentenueva**, atopamos edificacións en o **Empedrado**, arracimándose no **Soto de la Villa** e **Porto de Arriba**, ámbito no cal a presenza da horta do Conde impide a construción no lado sur da rúa de Porto, onde tamén aparecera un rueiro. Sen embargo, o comezo do proceso é máis difícil de precisar. Para o caso do **Empedrado** e **S. Roque** o fenómeno é anterior ó século XVII e, en todo caso, é un feito finalizado á altura do 1680, momento no que os alcaldes Maior e Menor dispútanse a xurisdicción de **Porto** e **Empedrado**.

24. Ídem.

25. AMP, C. 2, 1559-1677.

26. Véxase os nº 56, 57, 60, 66, 69 y 84.

27. Véxase DE CASTRO ÁLVAREZ, *Los factores del desarrollo urbanístico de Pontedeume a lo largo de su historia*, Cátedra nº 8, 2001.

28. Véxase VEIGA FERREIRA, X. Mº, *Aspectos de la defensa de Pontedeume na Primeira Guerra Carlista*, Anuario Brigantino, n 12, 1980.é

Da rúa das **Virtudes** temos pouca información: a noticia dun único foro dunha casa anterior ó 1708. Para entón, seguramente, o camiño extramuros convertérase nunha rúa. Unha rúa que gaña en notoriedade coa construción do cemiterio municipal. O acordo de construír un cemiterio no distrito de Vilar, coma alternativa ós enterramentos no interior da igrexa, tomouse no 1814, pero, ó parecer, non se materializa ata 1835 de forma provisional, e no 1838 de forma definitiva²⁹. Reformado no 1842 e 1861, ampliarase no 1867, coincidindo co derribo da igrexa de S. Agostiño. A súa vida prolóngase ata 1888. Non existe dúbida de que foi un freo á expansión da vila polo marxe dereito da estrada de Xubia a Betanzos, onde as características orográficas tampouco son moi óptimas. No mesmo lugar construírse ó redor do 1902 o asilo Agustín Tenreiro, que dende 1919 albergará un grupo escolar ata desaparecer sendo substituído por un Centro de Saúde.

1.4.2 A expansión cara o este: Estrada de Xubia a Betanzos e a rúa e Alameda de Raxoi

1.4.2.1 Estrada de Xubia a Betanzos

A denominada estrada de Xubia a Betanzos, tamén chamada de Ferrol a Betanzos e logo de Ferrol a A Coruña, foi declarada provincial pola Real Orde do 30 de setembro do 1846. Esta estrada atravesaba a vila pola rúa Real, praziña da Angustia, Empedrado e Souto da Vila. Sen embargo todo apunta a pensar que con anterioridade á construción da nova estrada a rúa de S. Agostiño convertérase no camiño alternativo. Digamos, no obstante, que o paso da estrada atravesando a vila tiña os días contados. Aínda que na data do 18 de decembro do 1850, o Director Xeral de obras públicas fai saber á Corporación Municipal de Pontedeume que por agora non era posible destinar un enxeñeiro de camiños que se ocupe exclusivamente da formación dos proxectos da estrada de Ferrol a Betanzos, ó certo é que por Real Orde do 26 de agosto do 1851 sacábase a licitación o primeiro anaco comprendido entre Betanzos e a Ponte do Porco³⁰. Pero aínda temos que esperar outro ano máis para plantexa-la cuestión do trazado o seu paso pola vila. O 16 de abril do 1852 preséntanse no pobo os enxeñeiros de camiños encargados de traza-la estrada. A Corporación reúnese dous días despois e manifesta a súa preocupación polo feito de que a estrada non cruce a vila, o que causaría a súa despoboación, polo que era preciso inclinalos enxeñeiros a que non fose así. Nin que dicir ten que os representantes municipais non conseguiron os seus propósitos. E en sesión extraordinaria do 23 de decembro do 1852, danse conta dun oficio do señor Gobernador da Provincia do 11 do devandito mes, no que se inserta unha comunicación do señor Director Xeral de Obras pola que se manifesta que "*SM. ha tenido a bien aprobar el proyecto para los trozos 2º, 3º, 4º, 5º y 6º de la carretera de Betanzos á Ferrol según la línea marcada*"³¹.

Os traballos comezaron rapidamente. En abril do 1853, ante o inminente comezo das tarefas de explanado no lugar onde se atopaba o cruceiro de Campolongo, a Corporación acorda tras-

29. Véxase, CAÍNZOS CORBEIRA, A., *A creación dos cemiterios de Pontedeume, catro exemplos de arquitectura funeraria*, Cátedra, nº 1, p. 101.

30. A intención de mellorar esta estrada comeza coas Reais Ordes de 28 de xullo e 14 de decembro de 1806, que non foron aplicadas por mor da invasión francesa. Tampouco se aplicaron outras disposicións anteriores (Véxase COUCEIRO FREIJOMIL, *op. cit.* p. 320).

31. AMP, C. 396, L. 1852.

laldalo *"á las inmediaciones del mismo sitio que hoy ocupa y ángulo que forma dicha vereda con el camino vecinal que se dirige á Monfero"*³².

Tampouco tivo éxito a Corporación á hora de impoñer un trazado polo Aguabar. En sesión do 6 de xaneiro do 1855, ademais de mostrar a vontade de instar á Deputación a que os terreos ocupados pola estrada provincial sexan indemnizados, pensa comunicarlle o seu desacordo co trazado da mesma polo Aguabar, dende a horta de don Agustín Alonso á ponte da vila, por estar o seu xuízo cheo de curvas irregulares innecesarias e por ser o espacio por onde terá que estenderse a vila. Polo demais, mostra o seu desánimo por ser o tramo máis atrasado, ata o punto de desconfiar da súa realización. O desacougo prolongase ata xullo do 1855, mes no que chega don José Bellón, enxeñeiro da provincia, co obxecto de recoñece-la liña a seguir pola estrada, dende o seu paso polo Aguabar ata o principio da ponte, e de satisfacer dentro do posible os desexos da Corporación, anteriormente elevados á Deputación. O enxeñeiro recoñece sobre o terreo o trazado e manifesta *"que si bien era posible y hermosa dicha línea, era también muy costosa"*³³. As explicacións dadas polo enxeñeiro Bellón fixeron que a Corporación recortase a solicitude feita á Deputación, limitándose *"á proponer partiera dicha línea desde el centro de la esplanada hecha ya junto a la huerta de la viuda de don José Guntúriz y siguiese recta al medio del primer ojo del Puente, como de menor costo y hermosa, según manifestó el mismo Sr. Yngeniero"*³⁴.

Anque, segundo Couceiro, no 1856 xa finalizaran as obras, aínda no 1859 o Concello vese na necesidade de nomear unha comisión para que informe dos terreos que ocupou a estrada nacional pertencente ás capelas de Nogueirido, Mancebo e Cátedra de Latinidade e do que se debe percibir por eles.

Por último, debemos dicir que a construción da estrada obriga a remodelar-la parte baixa da rúa de S. Agostiño, suprimindo os soportais que nela existían³⁵, así coma a conexión das outras rúas que desembocan nela.

1.4.2.2 Rúa e Alameda de Raxoi

O proceso de expansión da vila por esta parte arranca da desamortización do convento de S. Agostiño, pechado o 13 de setembro do 1835. O complexo desamortizado comprendía o que era propiamente o convento, a horta e a igrexa, que non van correr a mesma sorte.

O convento foi cedido ó concello gratuitamente pola Real Orde do 10 de xaneiro do 1842 para escola de nenas, cárcere e cuartel, como o tiña solicitado; cesión que quedaría sen efecto se no prazo de seis meses non se ocupa cos establecementos pedidos. Ó mes seguinte, a Corporación manifesta que o convento está *"aplicado oy a las referidas objetivos pues que ya sirve de cuartel"*

32. AMP, C. 397, L. 1853.

33. AMP, C. 397, L. 1855.

34. Ídem.

35. Véxase S. Agustín, rúa de.

un tramo del edificio y otro de escuela de niñas y que con respecto a Cárcel se formará inmediatamente el presupuesto de las obras que son indispensables"³⁶. Por oficio do señor xuíz de primeira instancia, do 18 de decembro do 1844, pídese á Corporación que informe se o convento ten suficiente espacio para instalar nel a cárcere pública e sala de audiencias, ó que se contesta afirmativamente. Sen embargo este intento de instala-lo cárcere non terá éxito. E máis, o 18 de decembro do 1848 (Boletín Oficial número 146) é declarado en venta, da que se exclúe a igrexa (Suplemento do Boletín Oficial do 18 de decembro), sendo adquirido por Pedro Manuel Atocha, veciño de Ferrol, de quen pasa a mans de don José Benito Guntúriz, feito que seguramente marca a súa etapa como edificio empregado para o uso público.

No 1865 don Benito Guntúriz manda un escrito ó concello manifestando que lle pertencía a saída do ex convento, considerada coma atrio do mesmo. A Corporación responde que o que se considera coma atrio non é tal, senón unha praza pública que a vila disfrutaba dende tempo inmemorial para a venta de encaixe, madeiras, froitas e outras cousas, e para mazar froitos algúns veciños, e que o único que recoñece a don Benito é o dereito da libre entrada e saída. Pero os dereitos que asisten á Corporación, xustificados con outros argumentos³⁷, non estaban tan claros. De feito, ó parecer, a Corporación cedera, por escritura pública do 24 de febreiro do 1777, ó convento todo o terreo que tiña a vila fronte ás celas novas "*que son las que entonces existían hasta la calle, para que el Cobento perfeccionase el atrio o hiciese lo que mejor le pareciese*"³⁸, a cambio duns terreos que o citado convento tiña na rúa das Virtudes. Tal e así que, co consentimento do Gobernador Provincial, procédese ó amolloamento e peche do atrio, o que provoca que a Corporación presente a conseguente demanda³⁹. Por orde da Dirección de Propiedades e Dereitos do Estado do 18 de setembro do 1865, segundo a cal a Xunta Superior de vendas declara que na poxa do convento non se incluía o espacio do atrio, instase a don Benito Guntúriz a derriba-lo edificado deixando as cousas coma estaban. O 26 de outubro o concello incáutase o atrio e o 16 de xaneiro elabórase un presuposto para a súa remodelación.

Con respecto á igrexa, a Corporación solicita que non entre na puxa, argumentando que servía como depósito de finados e se á parroquial lle sucedese algunha desgracia, o pobo non tería lugar sagrado onde celebrar a misa. Este último argumento, no que sen dúbida actuaba o recordo dos terribles incendios que sufrira a vila, era esaxerada, posto que contaba coas Virtudes e San Roque; aínda así, consegue unha providencia do señor Intendente de Renda da Provincia, do 12 de xaneiro do 1849, pola que "*la iglesia y atrio del convento que fue de Agustinos de esta villa se excluye de la subasta para venta anunciada en el suplemento al Boletín Oficial de diez y ocho de Diciembre próximo pasado N° 146, como lo había solicitado el ayuntamiento*"⁴⁰. Sen embargo, o concello non estaba tan disposto a facer fronte ás contrapartidas que tal decisión conlevaba, é dicir, a correr cos gastos da súa reparación cando fose necesario. No 1865 arruínase a parede da capela

36. AMP, C. 396, sesión do 1 de Janeiro.

37. Como que o Concello estivera ó coidado da fonte, do seu amaño cando foi necesario ou que as procesións de Semana Santa pasaban tódolos anos pola praza.

38. AMP, C.7, sesión de 25 de febreiro do 1865.

39. AMP, C. 111 1865, expediente sobre a praza do Convento.

40. AMP, C. 396, sesión do 15 de Janeiro do 1849.

que daba ó convento. A Corporación manda realizar un informe ó mestre canteiro José Basteiro, quen xira a visita acompañado do cura da parroquia, que ten a igrexa coma sufragánea. Nel dise que a capela en cuestión é a da Concepción, que sufrira danos coas obras realizadas por Guntúriz e que é necesario apuntalala. A Corporación limitábase a mandar comunicación á Diocese preguntando a quen compete o arranxo, se ó pobo ou ás instancias eclesiásticas. E, a liña seguida, pídelles permiso ó Arcebispado para demolela e emprega-los materiais para ensancharlo cemiterio das Virtudes. O 10 de outubro do 1866, o Arcebispado da o visto bo para a súa demolición coa condición de que se constrúa unha capela coa advocación do Santísimo Cristo. Cando xa comezou a demolición, o cardeal Arcebispo da Diocese comunica á Corporación que deben suspender os traballos ata que se resolvan as reclamacións presentadas e, aínda máis, desmentindo ó dito, móstrase partidario da súa reparación, ó que a Corporación contesta que xa non era posible. Sabemos que un dos reclamantes é don Manuel Azpilcueta, quen pretendía facer valer os seus dereitos sobre a capela do Perpetuo Socorro, que os relixiosos agostiños cederan a don Andrés Mosquera no 1712 por 13.803 reais, coa condición de coidala e reparala. As pretensións de Azpilcueta, traducidas en 60.000 reais de indemnización, foron facilmente sorteadas pola Corporación alegando que don Andrés Mosquera non dixera nada no seu testamento e que dende facía moito tempo ninguén se ocupaba da capela. É así coma os traballos de demolición da igrexa, a cargo de don Francisco Fernández, proseguiron sen dilación ata finalizar en xuño do 1867. Á vez, a Corporación decidira levar os retablos, que se encontraban na sancristía da igrexa derribada, á igrexa das Virtudes, e unha vez alí foron vendidos a petición do cura, destinando o diñeiro obtido para reparar dita igrexa. Pero, polo que parece, don Manuel Azpilcueta Ulloa consegue que non se demolera a capela, que, posteriormente, doará gratuitamente para ser situada no cemiterio da estrada de Centroña, o que supuxo a necesidade, no 1889, de realizar un novo proxecto de ensanche da nova rúa de Rajoy.

O 16 de decembro do 1866 e 8 de xaneiro do 1867 elevárase ó Gobernador Provincial permiso para realiza-lo proxecto dunha nova rúa que conectase a de san Agostiño coa estrada de Betanzos a Xubia, e na sesión do 12 de xaneiro do 1867 plantéxase o problema da aliñación. Na sesión de xuño do ano 1867 o concello *"acordó que tan luego como se pueda se determine regularmente y terraplene, demarque, habrá caja, rellene y empedre la via publica que de la carretera provincial viene al centro del Pueblo por encima de lo que fue huerta del Convento de Agustinos de esta propia villa á fin de evitar á tiempo los pantanos que pueda aparecer en el ynvierno"*⁴¹. O proxecto encárgase a don Faustino Domínguez, aproveitando o feito de que estaba ocupado nas obras de ampliación do cemiterio e tiña que recoñecer as obras de demolición. En setembro, o arquitecto fixou o eixe da rúa e o Procurador síndico considera que é oportuno *"nombrar una comisión que formulase un proyecto completo de venta de solares. Lo cual estimó así el Ayuntamiento"*⁴². Na mesma sesión do 28 de setembro do 1867 propúxose e acordouse da-lo nome de Rajoi á rúa.

Unha vez aberto o espazo da nova rúa, plantéxase a construción da rúa Corredera das Virtudes e a unión de ámbalas dúas mediante unha escalinata⁴³. Sen embargo, os acontecementos políticos van demorar as obras e introducir modificacións.

41. AMP, C. 7, L. 1867, f. 28v.

42. AMP, C. 7, L. 1967, f. 54v.

43. AMP, C. 7, L. 1867, sesión do 28 de decembro.

En outubro do 1868, o presidente da Xunta Revolucionaria do partido comunica á Corporación que se levarán a cabo as obras seguindo o plan establecido. No obstante, en novembro do mesmo ano noméase unha comisión para determina-lo eixe da rúa. Dita comisión expón o proxecto no pleno do 14 de novembro do 1868:

"Primero. Que se apruebe como eje de la calle de Rajoy la línea negra marcada en el dicho plano con las e, f.

Segundo. Que la calle comprenda únicamente desde el punto o, frente al ángulo saliente de la citada casa de Dn. José Guntúriz hasta el empalme con la carretera de Betanzos: entendiendo que dicho eje forma una recta que pasa a cuatro metros de distancia del vértice de dicho ángulo, y á igual distancia así mismo del vértice del ángulo saliente de la muralla del atrio de las Virtudes.

Tercero. Que el ancho de la calle sea de ocho metros, comprendido en él las aceras; cuyo ancho será de un metro veinte centímetros cada una.

Cuarto. Que el espacio comprendido desde la esquina referida de la casa de Dn. José Guntúriz, o sea desde el punto o. hasta empalmar con la calle de Sn. Agustín, se forme una plazuela horizontal, separada del atrio del exconvento con un muro seco desde el punto g al h, en cuyo centro se forme una escalinata de sillería de dos metros noventa cm. de largo que una ambas plazuelas⁴⁴.

O 28 de novembro a Corporación acorda levar a efecto a escalinata que debe uni-la Corredeira das Virtudes e a Rúa Rajoy e a escaleira fronte á fonte das Virtudes que baixa á Corredeira, segundo ó aprobara no 28 de decembro do 1867.

Ambas obras, Rúa de Rajoy e Corredeira das Virtudes, levaráanse a cabo por Bernardino Iglesias e Andrés Fragoso e prolongaránse ata setembro do 1889. O proxecto sería modificado no 1889⁴⁵.

No 1910 poxase o terreo público sobrante entre a rúa de Rajoy e a Corredeira das Virtudes. Foi adquirido por don José Manuel Martínez García por 2.000 pesetas e non debeu afectar a todo o terreo público porque no 1913 e 1924 vólvense propoñer novas ventas.

Polo que respecta á horta, esta era un amplo espacio que, pola parte norte, chegaba ata a rúa. Tra-la desamortización, pasará a mans de don Anselmo Varela, natural do Ferrol. No 1864 a Corporación municipal plantéxase adquirirla. Alégase para isto a necesidade da vila dun celeiro público, *alhóndiga* e praza para mercado de porcos, legumes e outra serie de artigos, actividades que se levaban a cabo na rúa do Empedrado con graves prexuízos ó tránsito de persoas. Realizadas as medicións e taxacións polo perito agrimensor don Tomás Lorenzo e contando coa aprobación do Gobernador da provincia, a horta pasou a ser terreo público. Dende entón, a denominada *Huerta de los Frailes* pasará a chamarse Alameda de Rajoy ou vulgarmente Campo da Feria.

44. AMP, C. 8, L. 1868, sesión do 14 de novembro.

45. Véxase Rajoy, Avenida de.

1.4.3 A expansión cara á ría

Fundada a vila entre o monte Breamo e a ría de Ares, a expansión da mesma cara o norte só foi posible gañando terreo a aquela. O proceso é tardío, pero chega a ser de tanta magnitude que incluso algunha corporación municipal concibe o proxecto dunha total colmatación e unión de Cabanas e Pontedeume baixo un mesmo goberno. O proceso afecta tanto ó lado esquerdo da ponte, mirando cara Cabanas, o peirao, que sufrirá distintas ampliacións ou remodelacións, como ó lado dereito ou Aguabar, onde o terreo gañado ó mar será certamente notable e culminará cun amplo proxecto de urbanización.

1.4.3.1 O peirao

En estudos anteriores xa tratouse o tema da fundación da vila, do antes e do inmediato despois. Non cabe ningunha dúbida de que antes da fundación existía unha ponte de madeira. A cuestión é se tamén existía un embarcadoiro ou un pequeno porto pesqueiro, do que non temos ningunha noticia documental. A lóxica indúcenos a pensar que si, aínda que só fose pola necesidade de arbitrar medidas para mante-la ponte en bo estado, paso terrestre obrigado.

Fundada a Póboa, rapidamente, en concreto no documento do 1296, atopámo-la primeira mención ó porto⁴⁶, no que xa se carga e descarga sal. A Póboa esténdese ata a mesma beira do mar, do que lle separa a muralla, e o peirao, situado entre a ponte e o torreón. No 1602 o peirao atopábase en tal mal estado polo efecto do desgaste do mar que non se podía transitar por el, o que motivou unha concienciada reparación que non supuxo ampliación, senón unha volta o seu estado primixenio. A reparación foi costeada polos pescadores. Polo contrato⁴⁷ de execución da obra sabemos da existencia dunha porta denominada da Salga e que o peirao lindaba co torreón, ata tal punto que fixo falta intervir nel e o mordomo do Conde tivo que contribuír ó custe total.

Pouco coñecemos da intervención subvencionada polo arcebispo Rajoy, da que nos da conta Couceiro. Aínda que é posible que se realizase no momento da construción das lonxas, é dicir, dende 1763, e que afectase á liña de costa fronte ás mesmas.

Tamén descoñecemos cómo se desenvolveu o proceso de destrución da muralla que limitaba co peirao. Na sesión do 21 de agosto do 1852 se establece que debe demolerse *"la parte de la muralla comenzada para el muelle del Torreón, ya por no construirse con la precisa solidez y ya por haberse dado mal la línea que debía seguir para enlazar con la muralla antigua"*⁴⁸. Na mesma sesión acórdase axusta-la corga co canteiro García que deba construírse no peirao que estaba comezando no Torreón. Sexa como fora, a obra supoñía un proceso de recheo con materiais sacados da rúa situada entre a praza da Angustia e a igrexa parroquial, tarefa encargada a Barro e Ruiz.

En sesión extraordinaria do 7 de abril do 1862 o alcalde manifesta á Corporación a conve-niencia de elevar ó goberno de S. M. unha solicitude para que se faga por conta do Estado un pei-

46. MARTÍNEZ SALAZAR, *Documentos Gallegos de los siglos XIII al XVI*, nº XLVII, p. 97.

47. Véxase unha copia en COUCEIRO FREIJOMIL, *op. cit.*, p. 395.

48. AMP, C. 396, L. 1852.

rao na ribeira da vila, posto que carece de "*embarcadero y punto o local deposito de maderas, leños y otros efectos fundamentales*"⁴⁹.

O proxecto sairá adiante co apoio do deputado a cortes Frutos Saavedra Meneses. O 24 de febreiro do 1863 informa por telegrama das xestións realizadas a tal fin, xestións que culminarán satisfacendo as pretensións da vila.

A ampliación realizase dende a ponte ata detrás do cárcere. Se comparamos dous dos planos do século XIX que posúemos da vila, o de 1869 e o de 1882, idénticos polo que se refire ó peirao, chegamos á conclusión de que as obras realizáronse antes do 1869 e incluíron as dúas ramplas e unhas escadas.

Na primeira década do século XX dous feitos van incidir directamente no peirao: o primeiro, a construción da ponte metálica do ferrocarril; o segundo, a construción da estrada da Estación.

Polo que respecta ó primeiro, en xaneiro do 1907 estaba a punto de concluí-la denominada ponte do Estreito. Isto supoñía un obstáculo infranqueable para o acceso ó porto de paquebotes, bergantíns, galeóns e demais buques de cabotaxe, facendo ver á Corporación a necesidade de solicitar do Ministerio de Fomento a construción dun peirao exterior, cerca da Estación, en concreto, na denominada Punta de Fungadoiro, Caldagueiro ou Macuca, idea que tiña poucas posibilidades de saír adiante.

En canto ó segundo, a construción da chamada estrada da Estación, que partía da ponte, non sen a oposición do concello, que pretendeu que partira da praza do Conde, ocupou a maior parte do peirao, facendo necesario nel unha nova intervención, concretada nunha ampliación ou, máis ben, no seu traslado cara á rúa co conseguinte recheo que isto supoñía.

En sesión extraordinaria do 21 de xuño do 1911, celebrada para dar coñecemento da Real Orde de concesión de ampliación do peirao, o alcalde presidente explicou detida e minuciosamente "*las dificultades con que se ha tropezado y las gestiones y esfuerzos hechas por el Diputado a Cortes por este Distrito Ylm. Sr. José Lombardero Franco, para obviarlas y obtener dicha R. O.*"⁵⁰. Esforzos que a Corporación recompensou dando o seu nome á rúa da Estación, ó mesmo tempo que á do peirao nomeábase de Saavedra Meneses.

As obras comezan rapidamente. En setembro concédeselle ó contratista Juan Luis a terra existente na horta do pazo para o recheo do peirao. Pero o 22 de febreiro do 1913 aínda continuaban. E en virtude do indicado polo enxeñeiro don Enrique Plaglieny, quen falecera pouco antes, o concello acorda adquirir materiais de lousa e cuarzo para afianza-lo recheo que se estaba executando.

49. AMP, C. 7, L. 1822, F 14.

50. AMP, C. 501, L. 1911, f. 11.

O 31 de xaneiro do 1914 o alcalde informa á Corporación que dispuxo a demolición do petril do peirao dende a segunda rampla á escada inmediata ó cárcere, para facilita-la carga e descarga de mercancias.

Pero o concello non vai contentarse coa ampliación en marcha e volve sacar do caixón a reivindicación do 1907. No 1913, aproveitando as eleccións a Cortes, plantexan a necesidade de *"ampliar el malecón de esta villa desde la segunda rampla hasta el puente del ferrocarril con un muelle para embarque y desembarque en la parte Oeste del mismo, toda vez que dicho puente impide el atraque de vapores y barcos veleros"*⁵¹. Esta pretensión tardará en materializarse e ó único que se consegue é que a Dirección de Obras Públicas faga entrega ó municipio da zona ampliada do peirao. Dita entrega efectúase segundo R. O. do 19 de xullo do 1914, na cal se dispón *"se entregue al Ayuntamiento la zona de ampliación del muelle de esta villa construido como compensación de la parte ocupada del primitivo muelle por la carretera denominada de la estación de Puentedeume a la Plaza del Conde y muelle de esta dicha villa, cuya zona deberá ser considerada por el municipio como perteneciente a un puerto de interés local, pero reservando al Estado una faja de un metro para servicio y aislamiento de la carretera por el lado de la estación del ferrocarril y de dos metros del lado de la general de Betanzos a Jubia"*⁵².

Temos que agardar á década dos trinta para unha nova ampliación. En febreiro do 1934 os deputados don Santiago Casares e don Manuel Iglesias fan saber ó alcalde que o proxecto de ampliación do peirao atópase en trámite previo para licitarse, segundo lles comunicaron o ministro e subsecretario de obras públicas.

En sesión do 22 de abril do 1935 facúltase ó alcalde para que arbitre os mecanismos necesarios para a ampliación das obras do peirao, en concreto no espazo comprendido entre a fonte do cárcere do partido e o que se atopa en execución dende a Punta do Estreito ata a fábrica de curtidos "La América". O proxecto ía incluír tamén a prolongación do sumidoiro que desaugaba na ría.

Na sesión do 14 de novembro do ano que nos ocupa, concretouse un pouco máis o que se está facendo e o que se quere facer:

*"Necesidad de construir un muelle que una los dos actualmente en construcción, el que termina frente a la prisión del partido con el que se construye desde terrenos que ocupa la fábrica de curtidos de R. Pardo y Compañía, hasta la punta del Estrecho, así como también de la no menor necesidad de prolongar unos veinte metros mar a dentro los desagües de las alcantarillas que en la actualidad lo están a nivel de los muros del muelle"*⁵³.

Para sacar adiante o proxecto, solicítase ó enxeñeiro xefe da Dirección Facultativa da Xunta do Mar do peirao de Ferrol o estudio das obras. O enxeñeiro contesta o 28 de novembro que

51. AMP, C. 502, L. 1913, sesión supletoria do 6 de setembro.

52. AMP, C. 502, L. 1915-16, sesión supletoria do 2 de agosto.

53. AMP, C. 504, 3º L., 1935.

as obras, tanto de ampliación coma de sumidoiro, que se queren levar a cabo son de utilidade, pero para proceder á ampliación considera necesario obter con anterioridade a conformidade de R. Pardo e Cía.

Non temos constancia da conformidade do propietario da fábrica A América, pero con ela ou sen ela os traballos continúan. Así o 14 de abril do 1936 apróbase unha proposta do alcalde na que se concretan as condicións para o recheo, por conta do municipio, dos terreos gañados ó mar, nas obras de construción do peirao, obras que realizará o contratista don José Pérez Cascallar có rebo do antigo pazo dos condes de Andrade e das rúas adxuntas, segundo o proxecto de urbanización da praza que estaba en marcha. O buraco de recheo calcúlase en 7.314 metros cúbicos. O contrato apróbase o 1 de maio e, entre as condicións, estipúlase que o señor Cascallar percibiría unha peseta vintecinco céntimos por cada metro cúbico de recheo, que o recheo levaríase a cabo no prazo máximo de seis meses e que unha vez sacadas as terras e o rebo que o concello necesitaba sacar, mediríase novamente para coñecelo que queda de recheo, que completaría pola súa conta o señor Cascallar. En xaneiro do 1937 as obras de ampliación están rematadas e plantéxase a pavimentación con pedra dunha franxa de seis metros de ancho de todo o peirao ampliado, o que non se acomete ata maio, mes no que o enxeñeiro director da xunta de obras do peirao de Ferrol da a necesaria orde.

Por último, esta campaña péchase volvendo colocar, por iniciativa dos mariñeiros, a fonte que estaba situada no *petril* inmediato ó edificio que ocupa o xulgado de primeira instancia.

É evidente que a devandita campaña non supón a unión dos dous peiraos, pois en sesión do 13 de agosto do 1945 a Corporación aproba solicita-la realización das obras necesarias para uni-los distintos tramos do peirao, por entón desarticulado, e facer unha prolongación do mesmo ata o punto denominado "El Pino". Pero o que está realmente sobre a mesa é un proxecto de urbanización de toda-la zona marítima terrestre, dende o porto do ferrocarril á estrada de Betanzos a Xubia, zona que se considera vital para o ensanche da poboación. O proxecto, que distará moito de levarse á práctica, encargado ó enxeñeiro de camiños don Alfonso Molvia Brandao, debía concentrarse no seguinte:

"1º Relleno y canalización de parte de la ría al objeto de conseguir muro de atraque para servicio de las embarcaciones del puerto, 2º Poblado de pescadores, 3º Una zona dedicada a industrias derivadas de la pesca, 4º Reserva de una zona industrial en las proximidades de la línea del ferrocarril, 5º Campo de deporte en los terrenos próximos al apeadero de Cabañas y 5º Organización del futuro pueblo"⁵⁴.

A perda do libro de actas para 1947 impídenos o seguimento puntual das transformacións polas que pasa o proxecto. Cando volvemos ter información, advertimos que non só se pretende o saneamento das marismas entre a liña do ferrocarril e a estrada xeral e a construción dun grupo de vivendas segundo o proxecto do que agora se di arquitecto Molvia Brandao, senón que ademais preténdese uni-los municipios de Pontedeume e Cabanas.

54. AMP, C. 506, sesión extraordinaria do 31 de marzo do 1946.

Ó marxe de proxectos fóra da realidade, debemos rematar dicindo que a unión dos dous tramos do peirao non se realizará, á altura dos almacéns, ata a década dos sesenta do século XX, e que as faces da fachada marítima vanse tamén ver modificadas na devandita segunda metade do século XX coa construción da Casa dos pescadores e do Colexio Público Antonio Couceiro Freijomil.

Polo que respecta á primeira, houbo un intento non consumado no 1945. En xaneiro dese ano, o Presidente do Pósito de Pescadores eleva un escrito á Corporación pedindo a cesión gratuíta dun solar no peirao situado entre as dúas ramplas, con destino a levanta-la "Casa de Pescadores", edificación que pensa levar a cabo a Obra Sindical do Fogar. Coa instancia presentada, axúntase o proxecto realizado polo perito don José Faraldo Basoa, que inclúe unha Escola Pública de Orientación Marítima. A Corporación accede á cesión gratuíta, pero resultou que os terreos cedidos non tiñan ancho suficiente, debendo o edificio prolongarse cara o mar. Non sabemos se foi este o único motivo polo que o proxecto non seguiu adiante. Ó certo é que, ó non materializarse en dous anos, o acordo do 23 de xaneiro do 1945 quedou sen validez.

O proxecto retómase no 1952 promovido agora polo Instituto Social da Mariña, á que se cede, en sesión extraordinaria do 10 de decembro do 1952, os terreos no que se atopa na actualidade.

Na década dos sesenta do século XX inicianse os trámites para poñer en marcha un proxecto que xa se plantexara antes da Guerra Civil⁵⁵: a construción dun Colexio Nacional que agrupase ós nenos en idade escolar, dispersos en tres edificios distintos. En 1969 decidese emprazalo na denominada finca "Tenería la América", ocupando ademais outras dúas parcelas: unha propiedade de Carmen López Lourido e outra do concello. No 1971 chégase a un acordo con Carmen Lourido, pero para a finca "Tenería la América", propiedade da entidade Rodrigo Pardo e Compañía, é necesario poñer en marcha os mecanismos de expropiación forzosa dun proxecto que non se materializa ata o 1973.

4.3.2 O Aguabar

No século XIX denomínase Aguabar a un amplo espacio sen urbanizar comprendido, do este a oeste, entre S. Isidro e a corredoira de Frías-fábrica de curtidos de don Joaquín Corral; e de norte a sur entre a ría e o camiño Chapizo- Empedrado. Entre a ría e o camiño de Esteiro a Pontedeume recibía o nome de Aguabar de Abaixo.

Trátase dun ámbito onde a vila atopará grandes posibilidades de estenderse; sobre todo, na súa parte baixa, co conseguente proceso recheo da ría. Así ó percibían os seus habitantes, que viron, xa a mediados do século XIX, á Estrada Nacional coma un freo a dita expansión.

O proceso de colmataxe da ría vai ser tardío. Así, construída a estrada de Xubia a Betanzos, a Corporación Municipal vaise preocupar, polo momento, de mellorar a comunicación

55. En efecto, concédese á vila a construción dun grupo escolar por decreto do 21 de agosto do 1934. Para a súa situación barallase a praza do Conde e despois o Aguabar, pero o proxecto fracasa pola falta de orzamento.

coas parroquias de Ombre e Nogueirosa mediante o Camiño de Esteiro, que a finais do século XIX chámase tamén rúa do Aguabar.

Unha primeira reparación de urxencia realizase no 1865⁵⁶, nada máis rematada a estrada, pero aínda temos que esperar ó 1906 para acometer unha reforma de maior calado, o que supón o ensanche do camiño. En sesión ordinaria do 24 de febreiro dese ano, a petición do concelleiro Sr. Cisneros, apróbase que, *"el Sr. Presidente eleve instancia al Excmo. Sr. Ministro de Fomento en solicitud de la construcción de una carretera que partiendo del principio de la calle del Aguabar de este pueblo en la carretera de Betanzos a Jubia, pase por las parroquias de Nogueirosa, Hombre, de este término, y por la de Taboada y Monfero, a enlazar con las de Villar a Curtis"*⁵⁷. A iniciativa da Corporación non comeza a materializarse ata 1909, ano no que se aproba un prego de condicións económicas dos 280 primeiros metros.

No 1934 o alcalde solicita ó ministro de obras públicas *"se prevea el estudio definitivo de la carretera denominada de Pontedeume a la de Villar a Curtis; la necesidad de cuya construcción es evidente y muy especialmente beneficiosa en las parroquias de Villar y Nogueirosa"*⁵⁸.

Descoñecemos o desenvolvemento deste último proxecto truncado pola guerra, e en que consistía exactamente, pero do que non hai dúbida é de que a Corporación xa contemplaba a urbanización do Aguabar, onde se pensaba situa-lo grupo escolar concedido á vila.

Os dous proxectos, comunicación e urbanización, unidos ó de saneamento das marismas, serán obras levadas a cabo baixo o mandato de don Juan Sarmiento, alcalde dende 1940 ata 1970, ano no que é substituído por don Celestino Sardiña.

Polo que respecta ó primeiro dos proxectos, entre 1947 e 1948 realizase a Estrada de Pontedeume ó Km. 10 da de Vilar-Curtis. Seguida da construción da variante, consistente en unila anterior coa vila á altura da Grande Obra de Atocha, en terreos gañados ó mar, operación que comezara co recheo na zona das marismas, xa concedida ó concello, que os mariñeiros chaman as Gabarras e que viña sendo utilizada coma depósito de rebo. Seguidamente aspirase á concesión *"de la marisma comprendida entre la carretera de Betanzos a Jubia y una línea paralela a ella que partiendo del primer arco del puente de piedra vaya a morir a la carrera de Monfero"*⁵⁹.

No 1940 don Álvaro Vázquez Penedo funda, ó borde da estrada, o "Colegio Academia Cervantes", que don Robustiano de Castro converte no colexio Luis Vives.

No 1951 encárgase ó arquitecto don Antonio Tenreiro Brochón un proxecto do parque municipal nas Gabarras, que a Corporación aproba cunha insuficiente financiación de 75.000 pesetas.

56. Na sesión ordinaria de 11 de febreiro do 1856, a Corporación aproba *"componer el camino llamado del aguabar, que de esta villa va al camino de Esteyro, parroquia de Nogueirosa, por hallarse intransitable"* (AMP, C. 397).

57. AMP, C. 401, 1º L, 1906, f.15v.

58. AMP, C. 504, sesión do 31 de decembro do 1934.

59. AMP, C. 506, sesión do 25 de maio do 1951.

O proxecto foi exposto ó público no Boletín Oficial da provincia, número 47, coa data do 25 de febreiro do 1952, pero a súa construción prolóngase excesivamente⁶⁰: no 1958 a Deputación comprométese abonar para a construción do parque 311.052 pesetas e no 1959 adxudícase a obra a don José Fraga Couceiro. Remátase nese ano, quedando pendente o problema da súa denominación.

A necesaria urbanización non se expón oficialmente ata 1951. Na sesión ordinaria do 25 de maio, a Comisión de Ornato e Obras *"hizo ver a la Corporación la necesidad de que se proceda a redactar un plan de alineación y rasantes de la zona del Aguabar, dado que se ha empezado a construir en dicha zona y en ella se piensan emplazar las viviendas protegidas que en número de 50 va a construir la Organización Sindical, todo ello para evitar la anarquía y obtener un mejor aprovechamiento del terreno"*⁶¹. Despois dun intento de que sexa o persoal técnico da Deputación o encargado de realízalo, instase ó aparelador señor Guerra a que proceda a levanta-lo plano topográfico da zona afectada pola urbanización. O plan, que inclúe aliñacións, rasantes, accesos, zonas edificables e non edificables, non estará listo ata 1959, ano no que é exhibido, sendo aprobado na sesión do 26 de xullo do 1960.

No 1961, á vez que se pensa en ampliar-la solicitude de concesión das marismas *"a la parte conocida por el Estuario de la Ría de Esteiro y del Río Eume, para completar así un verdadero plan de ensanche y urbanización"*⁶², plantéxase a necesidade de que a Deputación financie o proxecto de urbanización do Aguabar e de que a Comisión de Obras e Planificación redacte as ordenanzas que rexerán unha vez aprobado o proxecto. Ditas ordenanzas serán aprobadas no 1964 da seguinte maneira:

*"Formadas las Ordenanzas y ordenamientos de la urbanización de la zona del Aguabar en esta villa, las cuales comprenden todas las normas para el mejor ordenamiento de aquella zona; y encontrándolas ordenadas de acuerdo con disposiciones vigentes a las normas urbanísticas, esta corporación por unanimidad acuerda aprobarlas y que se expongan al público por el término reglamentario, dándoles la demás tramitación que la corresponda"*⁶³.

Na sesión do 15 de outubro do 1962 autorízase a construción dunha estación de servizo segundo o proxecto presentado por don Luis Fernández Fernández, engádese que se considere o anaco onde se vai emprarzar desafecto do acordo da Comisión permanente do 29 de agosto do 1958, e que no plan de urbanización da zona do Aguabar se determine convenientemente o seu emparzamento. Ó ano seguinte, apróbbase a solicitude de construción dun restaurante-cafetería, que deba situarse entre o transformador e a estación de servizo xa autorizada, fixándose o límite de edificación da obra polo oeste na liña coa que garda a casa propiedade de dona Manuela Rico Varela, a cal fai esquina coa rúa de san Agostiño, e acórdase destina-la marisma existente entre a

60. Descoñecemos os avatares polos que atravesou o proxecto porque nos faltan as actas do concello desde agosto do 1954 a novembro do 1958.

61. AMP, C. 506, sesión do 25 de maio do 1951.

62. AMP, C. 507, 1954-71.

63. AMP, C. 507, 1954-71, L. 1964-6, sesión do 7 de abril do 1964.

estación de servizo e a carpintería de don Gumersindo Pérez Rosende á edificación de moteis, hoteis, restaurantes ou afíns. Este mesmo ano do 1963 derríbase a caseta do *fielato* situada á entrada da ponte, ó lado esquerdo, e colócase o oso e o xabaril na ponte.

Na sesión do 31 de xullo do 1963 danse conta de dúas instancias presentadas por don José Trillo Fernández. Na primeira, en representación de Promocións Turísticas Galegas S. A., "PRO-TUGASA", "*manifiesta el firme propósito de establecer un hotel en esta villa en terrenos que resultan del relleno que se viene efectuando por el ayuntamiento en la carretera que va bordeando la vía frente al Parque Municipal*"⁶⁴. Na segunda, continuación da anterior, presenta o anteproxecto do motel de estrada "La Ría", coa súa correspondente memoria e presuposto para aprobar polo concello. O motel chegouse a construír onde hoxe está o Instituto Fraga do Eume.

No 1967 concédese licencia a Constantino Regueira Vázquez para construír un hotel restaurante en terreos situados na marxe dereita.

No 1969 don José Trillo Fernández ofrece o motel "La Ría" ó concello para unha escola-fogar. Para isto son necesarias unhas reformas que as posibilidades económicas do concello non permiten levar a cabo, polo que pídese axuda ó Ministerio de Educación. No 1970 o Ministerio de Educación e Ciencia concede ó concello 12 millóns de pesetas para adquirilo motel "La Ría", co obxecto de establecer nel unha escola-fogar, adquisición que foi aprobada en sesión do 27 de xullo do 1970, acordándose, ó ano seguinte, chamala escola-fogar "Princesa Sofía".

Posteriormente construírse o Instituto de Formación Profesional, o Instituto de Bacharelato e, en relación coa nova autoestrada, o paseo Marítimo.

1.4.4 A expansión cara o oeste: A urbanización da horta do Conde, a apertura da avenida de Lombardero e a desaparición do Pazo

O corpiño que apertaba polo oeste á vila era a denominada Casa-Palacio da señora Duquesa de Alba, edificio que estaba unido en historia e propiedade á horta contigua, denominada do Conde, a cal estendíase entre a muralla do mesmo e a corredoira da Galera, e entre Porto e os almacéns de Raxoi. Non é estraño pois que a Corporación Municipal vira este complexo non só coma unha barreira que tiñase que perforar para acceder á futura estación de ferrocarril, senón coma un serio obstáculo para unha expansión da vila por esa zona. Dita pretensión xa aparecía timidamente nas ordenanzas do 1893, que avogaban por unha rúa que comunicase a estrada de Xubia a Betanzos coa rúa de Porto e pola ampliación da praza do Conde.

A desaparición⁶⁵ da denominada Casa-Palacio da señora Duquesa de Alba comprende dous procesos: o primeiro, precedido da decisión de adquirila, vai ligado á urbanización da horta e á apertura do que se chamará a avenida de Lombardero; e o segundo, á desaparición total do men-

64. AMP, C. 507, 1954-71, L. 1964-6, sesión do 15 de maio do 1963.

65. O tema xa foi tratado por CAROLA MACEDO y MOARES ARES nun artigo de Cátedra, nº 4, titulado *Cronoloxía dunha desaparición: O pazo dos condes de Andrade*.

cionado palacio, a excepción do Torreón, que supón a ampliación da praza do Conde e a urbanización de toda ela. Vexamos os dous procesos.

1.4.4.1 A urbanización da horta do Conde e a apertura da avenida de Lombardero

O 5 de setembro do 1903, ante a imposibilidade de chegar a un acordo amigable, que a Corporación viña buscando dende facía anos, procédese a iniciar o expediente da expropiación da horta e dependencias da denominada casa-palacio; expropiación calculada en 60.000 pesetas conforme ós planos elaborados polo mestre de arquitectura don Gabriel Vitini. Pola Real Orde do 9 de novembro do 1904 apróbase o acordo adoptado pola Corporación. E na sesión do 26 de decembro infórmase que non se presentou reclamación dentro do prazo que establece a lei, polo que se aproba por unanimidade que o expediente remitase á Deputación.

A expropiación afecta a 14.379 metros cadrados e 62 centímetros. Os plans da Corporación, verdadeira urbanización da zona a financiar coa venta de solares, preséntase na sesión ordinaria do 30 xullo do 1904, momento no que aínda non se conseguira a aceptación da duquesa de Alba e a Deputación outorga unha subvención de 35.000 pesetas, na xestión da cal intervéñ activamente o Marqués de Figueroa. Ditos plans son os seguintes:

"Regularizar en primer termino las calles que la circulan haciendo desaparecer los edificios, horno y cuadra o bodega de la calle de San Miguel y la casa número ocho de la misma que la obtruyen dando á la de San Miguel y Porto la latitud constante de ocho metros sobre la base de las alineaciones que en la actualidad presentan las manzanas de casas que la forman; arreglar la del Muelle con la latitud constante de diez metros en toda su extensión y dar á la de la Galera la anchura de seis metros que permita siquiera el tránsito por ella con cargas y tenga el desahogo conveniente; establecer a espaldas del edificio principal de la finca mencionada en la que hoy es huerta, una plaza de forma regular que presentando una línea de sesenta y dos metros y setenta centímetros por el respaldo ó fachada posterior del citado edificio y sesenta y cinco metros noventa centímetros por el lado opuesto, tenga una longitud de ochenta metros cincuenta centímetros por el lado Norte y una longitud de... por el lado Sur, lo cual hace una superficie de cinco mil seiscientos veinte metros cuadrados que permitirá la instalación de la feria de ganado de cerda que hoy obstruye la plaza del Conde y sus afluencias, y la colocación en su centro de la fuente y abrevadero que hay en esta, renunciando a las aguas que tiene, las que en la huerta surten al lavadero y fuente particular que en ella existe y con las escorrentías convenientes encañadas o simplemente encauzadas por un alcantarillado formar un lavadero publico cubierto, que podrá situarse en las inmediaciones de la Torre con tendales también cubiertos y volantes para la ropa, aprovechando para ello las parcelas inservibles para otros usos que quedan á su alrededor ó bien en la que resultará de los restos de los edificios cárcel vieja y cochera si se intentase en adelante establecer este servicio más completo con hornos y fogones para la colada, y de este modo despejada la plaza del Conde,

podrá construirse en su centro un mercado cubierto en el que además de pescado que hoy existe sin condiciones se reunirían las demás dependencias ó puestos para el pan, carne y demás comestibles que comprender deba esta clase de edificaciones, verificándose la entrada á la repetida Plaza por cuatro calles ó avenidas situadas una en cada una de sus ángulos con la latitud de diez metros las dos más próximas á la actual plaza y ocho para las dos más lejanas.

El terreno sobrante de la huerta destinarase á la edificación formando tres manzanas..., divididas en solares con dos fachadas todas ellas y tres las que han de hacer esquina a las citadas avenidas, cuyo producto se considere suficiente para subvenir a los gastos de urbanización de esta zona.

El edificio principal se conservará intacto y resultará de esta manera formando una manzana aislada por todos su frentes, y en él, aprovechado los vastos salones que lo constituyen y la forma que presente podrán habilitarse todas las dependencias, la instalación de la ayudantía de marina, juzgado municipal y estación telegráfica, cuyos alquileres de casas pesen sobre el Municipio, quedando además terrenos en los que sin gran coste, puesto que pueden aprovecharse muchas de las construcciones y materiales existentes, será fácil la edificación de un grupo escolar con las condiciones higiénicas y pedagógicas necesarias, de que carecen lo ruinosos edificios en que actualmente, a falta de otros, se hallan establecidas las escuelas"⁶⁶.

En agosto o proxecto de expropiación continuaba o seu curso, e a Corporación comisiona ó alcalde para que por si ou por outras persoas realice xestións ante a duquesa de Alba co obxecto de que acepte a expropiación, e a finais do ano, en concreto o 19 de novembro, elévase o contrato a escritura pública e comunícase a Real Orde dictada polo ministro da Gobernación, pola que se acepta a compra.

O día 4 de xaneiro do 1905 a duquesa de Alba outorga a escritura de adquisición do Palacio, horta e demais dependencias anexas a favor do municipio, o que procede a comunicar con celeridade o Sr. Marqués de Figueroa á Corporación, quen acorda que se dispoña todo o necesario para que o representante do concello en Madrid, don Vicente Sanlier Serrano, xestione o pago dos dereitos reais, gastos de papel e copia de escritura.

O proxecto de realizar unha nova estrada que comunicase a praza do Conde coa Estación do Ferrocarril está xa plantexado no 1903, cando a Corporación decide expropia-lo arco de Maldonado. Sen embargo non ten visos de realidade ata 1905. O 1 de abril a materialización do proxecto parece inminente, pois na sesión ordinaria dese día, a proposta do Sr. Paadín, a Corporación acorda "*por unanimidad conceder para las obras del Hospital-asilo Agustín Tenreiro, propiedad del Municipio, toda la piedra que sea necesario extraer de la Huerta del Conde para la parte que ha de pasar la carretera á la estación de ferro-carril y de las demás edificios que á pen-*

66. AMP, C. 400, 2º L., 1904, f. 47.

sar del Sr. Alcalde amenacen ruina y considere necesario su demolición"⁶⁷. Na seguinte sesión, do 8 de abril, a Corporación acorda:

"A fin de perpetuar el ilustre nombre del ex ministro y Diputado a Cortés por este distrito Excmo. Sr. Marqués de Figueroa por los importantísimos servicios prestados al distrito que trae dignamente representado y en especial a este pueblo á cuyas gestiones se debe la subvención obtenida de la Excmo. Diputación provincial para la adquisición de la Casa-palacio, huerta y demás dependencias que en el mismo poseyó el Excmo. Sr. Duque de Alba, para destinarla á los servicios públicos que el respectivo expediente se determine, la Corporación acordó por unanimidad que la plaza central dedicada a Huerta se denomine á lo sucesivo Plaza del Marqués de Figueroa, colocándose al efecto en aquella la correspondiente placa en el día y hora que se determine"⁶⁸.

A placa foi costeada polo secretario do concello, coma así deixa constancia a sesión do 15 de abril, e na sesión do 29 de abril fíxase o 2 de maio para inaugurar e abrir ó público a praza con festexos populares, á vez que se autoriza ó alcalde a vende-los árbores froiteiros, verdes e secos, da recente bautizada Praza do Marqués de Figueroa, non incluíndose na citada venda dous ciprés, unha tuia e un cereixo grande.

Chegados ata aquí, a preocupación da municipalidade é dobre: por unha banda, a necesidade de administra-los edificios (forno, bodega e demais dependencias), para o cal noméase unha comisión composta do Alcalde e dos señores Allegue e Saavedra; e pola outra, a venda dos solares e constitución de hipotecas en garantía do seu pago. Dito proceso iniciase o 26 de agosto mandando ó perito agrimensor don José Salgado proceder ó amolloamento dos referidos solares determinados no plano levantado polo arquitecto don Gabriel Vitini Alonso, e á fixación do prezo de taxación de venda de cada un deles. O 7 de outubro José Salgado cumpriu co seu cometido, pero a Corporación, á vez que decide que salgan a puxa, móstrase en desacordo co prezo de taxación, por considerar que pola súa situación non deben ser taxados coma chan rústico. A puxa dos vinte-ún solares é un proceso que se prolonga ata 1910.

En xaneiro do 1906 acórdase retirar á parte inferior do Campo da Feria e á entrada da rúa Real, ata nivelala coa estrada, os escollos que con motivo da venda de solares e a súa edificación exista a necesidade de extraer.

O 10 de marzo do 1906 expropiáronse os terreos necesarios para a estrada puxada. Pero os propietarios das fincas afectados (entre os que se atopa o propio concello) non cobraron as indemnizacións e con tal motivo noméase unha comisión encargada de visitar ós propietarios. Non volvemos ter noticias deste proceso ata a sesión do 30 de novembro do 1908, na que se di que na rela-

67. AMP, C. 401, 1º L. 1905-8. As devanditas intencións se repiten na sesión do 24 de xunio de 1905: *"Se faculta al Sr. Presidente para sacar de los muros de la calle del Torreón y por donde ha de pasar la carretera á la Estación del ferrocarril de este pueblo, toda la sillería y mampostería que se considere para las obras del Hospital asilo Tenreiro"* (f. 47).

68. AMP, C. 401, 1º L. 1905, f. 35.

ción que aparece no Boletín Oficial do 26 que segue á Real Orde do 15 do actual non figuran as cantidades que se adebedan polo expediente de expropiación da estrada de segundo orde. En febreiro do 1910 acordábase, a proposta do señor Barro, da-las gracias encarecidamente a don José de Lombardero polas beneficiosas xestións que realizou referentes ó pago dos terreos expropiados ó municipio, ocupados pola estrada da Estación do Ferrocarril. Gracias que se reiteran o 28 de maio, facéndoas extensibles ó Sr. Marqués de Figueroa e don Ramón García: *"se enteró con satisfacción el Ayuntamiento de haberse señalado el día primero de junio próximo para el pago del importe de la expropiación de los terrenos para la carretera de la plaza del Conde á la Estación del ferrocarril y teniendo conocimiento por manifestaciones de la Presidencia de las gestiones hechas por el Excm. Sr. Marqués de Figueroa, y Diputados a Cortes y de la provincia D. José Lombardero y D. Ramón García para conseguir el pronto cobro y comienzo de las obras de la carretera, acordó por unanimidad haber visto con complacencia estas gestiones y consignar en acta un voto de gracias para dichos señores"*⁶⁹.

O 4 de xuño as expropiacións están cobradas, pero é evidente que os traballos aínda non comezaron, o que da pé a que a Corporación faga xestións para que a estrada comece na praza do Conde e non na entrada da ponte, coma estaba proxectada, xestións que non terán ningún éxito. Ante o eminente comezo, en sesión do 2 de xullo, plantéxase por vez primeira a construción dun novo lavadoiro, posto que o que existe na praza do Conde interrompe o paso da nova estrada.

Na sesión do 7 de xaneiro do 1911, a proposta do Sr. presidente, acórdase *"que para urbanizar la huerta que fue del Palacio del Conde, se fije dos líneas de solares paralelos á la carretera; que con arreglo á esta base la Comisión de Ornato proceda a la formación del oportuno proyecto, y que por la Alcaldía se invite a los propietarios de los solares uno y dos para que se manifiesten su conformidad en trasladarlos á los correlativos de la nueva parcelación"*⁷⁰. Este novo proxecto, realizado por don Cipriano Arias, atópase sobre a mesa o 21 de xaneiro e é exposto durante 15 días á consideración dos concelleiros. Foi aprobado o 4 de febreiro, decidíndose reservar para o Municipio ós da parte norte por se algún día puidese utilizarse para edificios públicos. Nesta decisión esta a orixe do que se chamará o Xardín de Lombardero.

Non coñecemos cándo remataron as obras da nova estrada, pero debían estar moi avanzadas ou rematadas o 21 de xuño cando se procede a denomina-la avenida de Lombardero e a Corporación está acometendo a urbanización da entrada do pobo.

O 23 de marzo do 1912 está en marcha un plan para o arborado da nova avenida e o 27 de abril tómase unha importante medida que redunda no mesmo aspecto:

"Con el fin de embellecer la Avenida de Lombardeo en el punto de salida de la Plaza del Conde a la Estación del ferrocarril, por la carretera de nueva construcción, el Ayuntamiento por unanimidad acuerda proceder por administración al derrumbamiento de las dependencias del Palacio del Conde, propiedad del

69. AMP, C. 501, 1º L., 1910-11, f. 13v.

70. AMP, C. 501, 1º L. 1911, f. 41v.

*Municipio, que colindan por dicha carretera por el lado Norte y Sur, facultando al Sr. Presidente para que enajene en pública licitación el material de pizarra que se obtenga y no tenga aplicación para obras municipales, reservando el de granito, la teja y los materiales útiles*⁷¹.

Con isto péchase o proceso de apertura da nova avenida, pero non a urbanización da praza do Conde.

Para proseguir en dita urbanización, na sesión supletoria á ordinaria do 15 de xuño do 1912, acórdase proceder á venta dos catro solares existentes ó lado sur da estrada polo tipo e condicións que fixe a Comisión de Facenda. Estes solares son os números 3, 4, 5, 6, sendo o prego de condicións aprobado na sesión seguinte. Adjudicándose provisionalmente e presentando reclamación á puxa, a Corporación reúnese o 3 de agosto do 1912, ratificándose a comisión no acordo de *"declarar inalienables todos los que figuren como solares de la parte norte en el plano de urbanización de la antigua huerta del Conde, o sea todo terreno existente a la derecha de la Avenida de Lombardero, que todos estos terrenos se destinen a lugar de esparcimiento público, convirtiéndose en Alameda o jardineo, sin edificaciones, y que para su ornamentación y arreglo se encargue á la Comisión de Ornato la formación del oportuno proyecto, facultándola par utilizar los auxilios técnicos que considere precisos, y que por la Comisión de Hacienda se consigne en los nuevo presupuestos la cantidad que considere disponible a tal fin"*⁷².

O proxecto de converter esta parte nun xardín quedou aparcado pola falta de presuposto ata 1916. Na sesión do 9 de abril dese ano, o secretario, Sr. Allegue, dá conta ós representantes municipais de *"que una persona, cuyo nombre está obligado a reservar como obligación de honor que le fue impuesta, noticiosa de que existe un acuerdo de este Ilmo. Ayuntamiento, adoptado en el año de mil novecientos once, de convertir en lugar de esparcimiento público, con la denominación de 'Parque Marqués de Figueroa' la zona Norte de la antigua huerta del Conde de Andrade, afanoso ese anónimo donante de contribuir á la realización de tal obra, hace regalo de un plano para la construcción del Parque, trazado por el maestro aparejador de la Coruña D. Jesús Losada, que ya particularmente conocen los Sres. Concejales, y ofrece contribuir con dos mil pesetas, como donativo particular"*⁷³. A Corporación agradece e aproba con carácter definitivo o plano.

O xardín foi realizado, segundo nos informa Couceiro no 1917, e ata o 1923 rexístranse partidas para o que se denomina conservación e ampliación do Parque do Marqués de Figueroa. O 25 de decembro do 1922 dábase conta da solicitude subscrita por Bernardo Sanjurjo e outros pedindo a construción dun sumidoiro na proxectada praza do Marqués de Figueroa *"a fin de poder acometer á ella los materiales fecales de las casas construidas, y que se construyen en la avenida de Lombardero, por estar depositados con riesgo de la salubridad pública"*⁷⁴. O concello acorda

71. AMP, C. 501, 1º L. 1912, f. 48.

72. AMP, C. 502, 1912-26.

73. AMP, C. 502, 1916, sesión do 9 de abril.

74. AMP, C. 502, 1922, f. 2v.

proceder á construción dosumidoiro, facultando ó mestre Bernardo Sanjurjo para dirixi-las obras. Da súa finalización dáse conta o 19 de xullo do 1923.

Cabe, por último, sinalar para este ámbito de expansión outros dous acordos importantes. Un, do 13 de agosto do 1916, que non necesita comentario: *"a propuesta del Sr. Presidente y por se necesario adecuar el paso de la parte Oeste del Palacio desde la carretera de la estación a avenida de Lombardero a la calle del Picho, que está intransitable, el Ayuntamiento por unanimidad acuerda construir una carretera que ocupe de ocho a nueve metros de ancho con paseos y cuneta, dejando"*⁷⁵.

O outro é do 23 de febreiro do 1929, e por el dáse autorización ó alcalde para solicitar do Excmo. Ministro de Facenda a cesión gratuíta ó concello dunha parcela do Estado existente ó marxe da estrada da Estación do ferrocarril, *"toda vez que por hallarse la misma contigua al parque del marqués de Figueroa, puede ampliarse este, urbanizando la parcela aludida que actualmente no presta servicio alguno y ofrece deplorable aspecto al lado del mencionado parque"*⁷⁶.

1.4.4.2 A desaparición do Palacio

Xa adiantamos que o 12 de agosto do 1905 nomeárase unha comisión para a administración do palacio. O primeiro que se plantexa é a súa reparación e o segundo o seu arrendamento⁷⁷.

No 1909 barállase habilita-la parte oeste como escola, para ó que é necesario realizar unhas obras de acondicionamento que están rematadas o 27 de outubro do 1909.

No 1913 o concello xa ten en mente a construción na horta e palacio dun grupo escolar, para ó cal se acórdase solicitar ó goberno de S. M. a subvención dun 75% e solicita o apoio do deputado don Julio Wais.

En novembro do 1916 acórdase utiliza-la casa-forno da rúa do torreón coma matadoiro, para ó que se procede a realiza-las obras de iluminación e ventilación necesarias. O seu acondicionamento, vese interrompido por un incendio, prolóngase ata 1918.

No 1924 o Palacio era declarado Monumento Histórico-Artístico. Pouco sabemos deste episodio do que nos informa Couceiro⁷⁸. Non cabe atribuír o protagonismo ó concello, disposto a empregalo, pero non a realizar grandes inversións na súa conservación, ata o punto de converterse, con algunha excepción no seu seno, no principal abanderado da súa demolición cando aquelas foron necesarias, coma recoñece abertamente no 1932 don Alejandro Ferrán, arquitecto conservador, enviado por Belas Artes para ve-la conveniencia do que se tiña que facer no Palacio. Era

75. AMP, C. 502, 1916, f.15v.

76. AMP, C. 503, 1929.

77. Véxase unha detallada exposición deste proceso en MACEDO CORDAL y MOARES ARES, *op. cit.*

78. *Op. cit.*, pp. 144-45. MACEDO y MOARES advierten da perda da documentación do pazo na Real Academia de Bellas Artes.

evidente, en todo caso, que a conservación do palacio necesitaba aunar esforzos de distinta procedencia e contar co decidido apoio do concello, máis interesado, nun momento de pouca sensibilidade pola conservación do noso patrimonio artístico, en vender chan público coma unha fonte destacada de ingresos.

No 1923 péchase o ciclo no emprego do palacio que arrancara da súa adquisición. Aínda así, reiteradamente, o Sr. Montero propoñía que o salón do palacio se sacase a subasta por cinco anos, que non se celebrasen bailes nel, e que se arrendase ó mellor postor, preferindo en igualdade de condicións a quen ó dedicase a actividades culturais ou benéficas. A discusión destas propostas quedan en suspense ante o feito de que o palacio se atopaba en estado ruinoso. Na sesión de xaneiro do 1924 acórdase encargar a dous arquitectos que recoñezan o palacio e informen sobre o seu estado, procurando que o recoñecemento sea gratis. Os arquitectos en cuestión son don Pedro Mariño e don Antonio Tenreiro, quen, no informe que realizan, din que non reúne condicións e que debe trasladarse a escola que está instalada nel a outro edificio. O concello recolle esta recomendación e pide presuposto para as obras que serían necesarias facer para trasladala á antiga casa escola da Atahona.

Nada vaise facer para deter a inminente ruína. No 1929, con motivo da caída da parede norte, o concello pide un segundo informe para remitilo a Belas Artes, informe que redundo no sentido do xa emitido: non existe forma posible de evita-lo derrube. No 1930, don Fernando Prego Punín pide que se proceda, co coidado necesario, a levanta-lo escudo incrustado na fachada⁷⁹, para que fose colocado no concello. Na sesión do 14 de marzo do 1932 acórdase solicitar do ministro de Fomento e Mariña a demolición do Palacio *"por hallarse en el último periodo de vida y cuya ruina es tan evidente como imposible su restauración"*. A isto responde Belas Artes enviando ó arquitecto Alejandro Ferrán, quen informa que *"este edificio amenazado de ser demolido desde su adquisición en 1905 por el Ayuntamiento de Puentedeume, conforme hace constar Don Francisco Javier Sánchez Catón en su informe emitido en 1928 a la academia de Bellas Artes de San Fernando, presenta actualmente tan lamentable estado por haberse a cabo el propósito de destrucción que se seguía, que puede considerarse casi totalmente desaparecido todo aquello que motivó la declaración de monumento histórico artístico"*⁸⁰. Engade un segundo informe o citado arquitecto, no que enumera ó que queda con respecto ó que se realizara no 1930, e no que incluía unha orde de paralización das obras de destrucción. Belas Artes avala dito informe e ordea o 27 de xaneiro do 1933 a súa reconstrucción. O concello, quen retomara o antigo proxecto da construción de grupo escolar, fai oídos xordos a dita orde e, en abril do mesmo ano, considera que *"en vistas del estado cada vez más ruinoso del Palacio de los Condes de Andrade y teniendo además en cuenta que el retraso en su total demolición entorpece la construcción del grupo escolar graduado, sino la urbanización de la plaza de la República, se acuerda facultar al Sr. alcalde para que eleve instancia al ministro de Instrucción Pública y haga todo gestione con carácter de urgencia a fin de que se autorice a este ayuntamiento para que pueda proceder a su total demolición"*⁸¹.

79. Foi colocado no Torreón no 1951.

80. MACEDO CORDAL y MOARES ARES, *op. cit.*, p. 179.

81. AMP, C. 504, 1933, sesión de 15 de abril.

Non fixo falta a autorización. O 2 de xuño do 1935 a Corporación aproba facer un estudio para sacar da praza da República os escollos procedentes das ruínas do palacio e en abril do 1936, cando se aproban as condicións de recheo do peirao, que ten que levar a cabo don José Pérez Cascallar, dí que deben empregarse os escollos do palacio, tarefa que se prolonga ó longo do 1937. As pedras útiles serán vendidas ó prezo de dúas pesetas.

2. INVENTARIO DE RÚAS, PRAZAS E XARDÍNS

A CORUÑA, AVENIDA DE

A hoxe avenida de A Coruña realizase, coma vimos, entre 1853 e 1856, denominándose, nun principio, estrada de Xubia a Betanzos, estrada de Ferrol a Betanzos ou simplemente Estrada Nacional ou rúa da *Carretera*⁸².

En sesión extraordinaria do 8 de xullo do 1921 a Corporación considera *"que para rendir público agradecimiento al Excmo. Sr. Diputado, á cuya gestión se debe la construcción por cuenta del Estado del muro de contención de la Alameda de Rajoy, paralela a la carretera de Betanzos á Ferrol, y por sus notorios trabajos de muy próxima manifestación, encaminados a convertir en Pabellón Escolar el edificio en que estuvo instalado el Hospital-Asilo, se ponga la denominación de Avenida de Julio Wais a la travesía comprendida desde el citado edificio hasta el comienzo de la calle de Saavedra Meneses, colocando al efecto la correspondientes placas rotuladas que se adquirirán por cuenta del erario municipal y con cargo al capítulo 11"*⁸³.

Por acordo municipal do 13 de setembro, 19 de abril do 1931 e 30 de xaneiro de 1932, a avenida de Julio Wais pasa a chamarse de Pablo Iglesias, retornando, sen acordo municipal previo, ó nome anterior co fin da República, coma aconteceu coas rúas da Libertad, praza da República, rúa Fermín Galán, rúa 14 de Abril e praza de Manuel Paadín.

A denominación de Julio Wais mantense ata 1949. En sesión supletoria á ordinaria correspondente ó 6 de xullo dese ano, o pleno municipal, a proposta do Alcalde, *"y recogiendo anhelos reiteradamente manifestados, la corporación Municipal acordó unánimemente designar con el nombre de Avenida de la Coruña a la que antiguamente se llamó avenida de Julio Wais, y al tramo de nueva carretera de Puente deume a la de Villar a Curtis desde su iniciación hasta la finca de Don Andrés García Monino"*⁸⁴.

AGUABAR

Xa dixemos que Aguabar era o nome que se daba a un amplo espacio situado ó este da vila, onde no século XX esta atopa condicións inmejorables para a súa expansión, proceso que xa des-

82. Véxase esta denominación en AMP, C. 7, sesión extraordinaria de 9 de agosto do 1986, e C. 8 sesión do 15 de febreiro do 1869.

83. AMP, C. 502, 1912-26.

84. AMP, C. 506, 1949, f. 16.

cribimos. Tamén dixemos que a finais do século XIX ó camiño de Esteiro denomínaselle rúa do Aguabar, denominación que non se vai manter. Nembargantes, na percepción colectiva, Aguabar segue designando un amplo espacio, o espacio anterior ó proceso de urbanización, aínda que agora de límites menos precisos ou difusos.

Constatamos coma, ata fai pouco, cando o proceso de urbanización aínda non era importante, o nome de Aguabar empregouse coma dirección de correos. Na actualidade existe con dito nome un bar situado na Avenida da Coruña, un portal da rúa Club Firrete ou incluso unha asociación de pais de alumnos: a do IES Breamo de Pontedeume.

Non é inconcibible pensar que o termo alude ás peculiaridades dun terreo onde a auga afloraba con facilidade e que na súa parte baixa era en realidade unha marisma. Máis problemático resulta dilucidala procedencia do sufixo bar; digamos só ó respecto que Isidoro Millán, na obra *Toponimia y cartas reais de Pontedeume*, considérao unha voz galesa, que significaría follaxe ou ramaxe.

ALCACER, RÚA OU PRACIÑA

A súa morfoloxía, á vez de rúa de e pequena praza irregular, determina esta dobre denominación coa que aparece nos documentos. E en realidade circunda a un pequeno rueiro, de tal maneira que presenta dúas saídas á rúa de S. Miguel. Un dos ramais, o situado máis ó este, aparece nos planos e na documentación da primeira metade do século XX coma rúa da Roda.

Tamén se menciona na documentación⁸⁵ coma paraxe do Alcacer, ó que nos pon de manifesto que ata chegar certo momento, os habitantes de Pontedeume percíbena como un espacio non suficientemente urbanizado; e, en efecto, estaba fóra da primitiva cuadrícula, confinando coa muralla⁸⁶.

Resulta tentador facer deriva-lo nome do termo alcázar, pero nin a documentación, nin os restos materiais, nin o que coñecemos da historia da vila apoian esta hipótese. Máis razoable resulta pensar que o termo signifique cebada verde en herba, e fose un espacio onde se almacénaba alcacer.

Sexa coma fora, aínda que a primeira mención coñecida data do 1620, é un termo de notable antigüidade.

O nome é oficial dende o 28 de xaneiro do 1993.

85. No 1620 é aínda un espacio aberto entre a cuadrícula e a muralla onde se almacenaba alcacer (C. AMP 1,1620). Véxase tamén Cátedra nº 4, LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, nº 56, p.83. O documento é do 1711.

86. No ano 1637, don Diego Méndez y Rubianes, contador de súa Excelencia o Conde, pon de manifesto á Concello que a muralla que confina co Alcacer, sitio e propiedade do Conde, está caída, e pide que se levante ou que se lle deixe aproveitar a pedra para facer un forno (AMP, C. 111).

ANGUSTIAS, PRAZA OU PRACIÑA DE

Aínda que esta é a denominación actual, a denominación antiga é a de praciña da Angustia. No 1869 a praciña (regularizada e con cano mestre dende 1849) atópase no interior dun espacio non urbanizado situado entre o adro da Igrexa, Atahona, porta de S. Roque e as boqueiras de S. Agustín e Real⁸⁷. A primeira noticia de edificación neste espacio, non obstante, data do 1852, ano no que José Vázquez solicita á Corporación municipal fixa- la liña que ten que seguir no "*pasillo que de la plazuela de la Angustia pasa a la Iglesia parroquial*". O proceso xa concluíra no 1882.

No 1895 a Corporación Municipal decide denominala de san Nicolás de Tolentino, nome que non chegou a ter éxito.

No 1950 o pontevedrés Daniel Pazos leva a cabo o cruceiro⁸⁸ que hoxe se atopa encravado nela.

Lugar situado no antigo camiño Real, de notable pendente, o nome deriva da existencia dunha imaxe da Virxe da Angustia enriba da porta de San Roque.

ATAHONA OU TAHONA, RÚA DE

Coñécese como tal á rúa situada entre a boqueira de Fontenova e a antiga porta de san Roque, e que discorria bordeando a muralla. A primeira referencia que temos data do 1650⁸⁹. Aínda que o nome oficial é, dende 1993, Tahona; e así aparece no plano do 1869. Na documentación antiga atopámola sempre co nome de Atahona. Ambas denominacións están recollidas no dicionario da Real Academia e veñen a significalo mesmo: muíño de cereais ou casa na que se coce pan e se vende ó público.

No 1895 rebautízase coma rúa de Alonso Pérez, escritor e médico salmantino da primeira metade do século XVI, nome que se debeu empregar durante algún tempo⁹⁰.

CABANAS, RÚA DE

Rúa situada na zona do Aguabar que bordea as vivendas de "La Paz". Bautizada polo acordo municipal do 28 de outubro do 1993.

87. Véxase o plano do 1869.

88. Véxase FERNÁNDEZ BURGOA, J. J., *Cruceiros e cruces de Pontedeume, apuntamentos históricos, artísticos e etnográficos*, Cátedra nº 4, p. 96.

89. Véxase LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p. 96.

90. Así aparece citada no 1911 (Ecos do Eume, nº 76, 16 de xullo do 1911).

BETANZOS, RÚA DE

Está situada na que foi a antiga horta do Conde, despois parque do Marqués de Figueroa, unindo hoxe, paralelamente á rúa de Lombardero, a rúa de Fene coa praza do Conde. Déuselle nome na sesión ordinaria do 1 de xullo do 1944, previa lectura do seguinte escrito do Sr Alcalde:

"A la Corporación Municipal: Debiendo proceder por el Ayuntamiento a dar nombre a la calle existente frente a las fachadas por tener de los edificios que tiene la principal a la Avenida de Lombardero en la parte en que ésta colinda con el parque del Marqués de Figueroa, y habida consideración de que las íntimas y cordiales relaciones en todo momento mantenidas entre los habitantes de la ciudad de Betanzos y los de esta villa, visiblemente acrecentados con mutua convivencia y reciproca ayuda prestada con laudable y manifiesto desinterés durante el Glorioso Movimiento Nacional; han creado vínculos de tan fraternidad y afecto, que deben ser perpetuados honrando dicha vía con el nombre de aquella importante ciudad, a la que el ponente que suscribe propone que la Ilustrísima Corporación acuerde de nombrarla Calle de Betanzos"⁹¹.

A acta da sesión prosegue nestos termos: *"Y el Ayuntamiento, después de oír al proponente, ratifica el contenido de la ponencia transcrita, acordó por unanimidad y aclamación aceptarla en todos los puntos y que su ejecución se lleve a cabo, a ser posible, uno de los días de la próximas fiestas que se organizan a partir del día veintidós del presente mes"*. Así se fai, coma así queda reflexado nas actas do 15 e 31 de xullo.

BOA VISTA, URBANIZACIÓN

Situada entre a avenida Dr. Villanueva e a rúa de Porto de Arriba. É oficial dende o 28 de xaneiro do 1993. A urbanización foi construída nos anos 70 por unha cooperativa de donos.

CAMIÑO ESTREITO, RÚA ESTREITA OU ESTRADA ESTREITA

Nun principio era o único camiño que comunicaba a vila con Ombre e Nogueirosa, denominándose tamén Camiño de Esteiro ou, no primeiro tramo, rúa do Aguabar, que arrincaba e arrinca un pouco máis arriba, dirección Betanzos, da Igrexa das Virtudes. Condición que perde coa construción, na primeira metade do século XX, da denominada estrada de Monfero. O nome obedece a súa estreiteza, aínda que foi ampliada no 1910⁹².

Na sesión municipal do 14 de decembro do 1895, acórdase denominala rúa Tenreiro. Coma sucedeu coa maioría dos nomes modificados en dito acordo, o cambio non tivo éxito; e así como polo acordo do 13 de setembro de 1931 vólvese bautizar co nome de rúa de Agustín Tenreiro,

91. AMP, C. 506, 2º L., f.10.

92. Véxase Aguabar.

nome que se mantén no INE, xunto o Camiño Estreito, ata 1989. Esta última denominación é oficial dende o 28 de xaneiro do 1993.

CANTÓN, RÚA DO

Rúa travesa do casco antigo que une a rúa Real e a da Pescadería. O termo non presenta ningunha dúbida: Cantón fai referencia a unha pequena rúa que corta dúas rúas importantes, e na que as casas que a compoñen carecen de porta ou, alomenos, de porta principal. Polo acordo do 19 de decembro do 1895 rebautizouse coma rúa de Cervantes sen ningún éxito.

CARREIROS DE ISIDRO

Xuntaba a igrexa das Virtudes con Souto da Vila. Hoxe é a rúa que vai dende a igrexa das Virtudes, por detrás dos novos edificios, ata desembocar na Estrada Nacional. No plano do 1882, S. Isidro é un pago situado ó sur das Virtudes e, aínda que non se especifique nel nin temos apoio documental, o camiño que limita este pago polo norte era o camiño de S. Isidro. A existencia nas Virtudes dunha escultura de S. Isidro, patrón dos campesiños, proba que o 15 de maio celebrábase o día do Santo.

CASTELAO, AVENIDA OU PASEO

Antiga entrada á nacional VI, bordeando Olmo. O nome foi posto na sesión da Corporación Municipal do 28 de outubro do 1993.

CLUB FIRRETE, RÚA

Rúa situada na zona do Aguabar, dende Atocha ó Camiño Estreito. Bautizada no acordo do 28 de outubro do 1993 en recoñecemento á traxectoria no deporte do piragüismo do Club Firrete⁹³.

CONDE, PRAZA DO

Descoñecemos coma se configurou o primitiva póboa polo lado que hoxe ocupa a denominada praza do Conde, en concreto, descoñecemos por onde ía a primitiva muralla, e cal era o espacio existente entre a mesma e a cuadrícula. A exigua documentación da que dispoñemos, xa adiantada e que nos fai pensar que o nome deriva precisamente de ser propiedade dos Andrade (en algúns documentos fálase da praza da súa Excelencia), lévanos a considera-la hipótese da existencia dun primitivo recinto que non comprendía dita praza e un segundo que englobou á mesma e ó pazo que a delimitaba polo oeste, configurándose coma un espacio en pendente de norte a sur, e de límites inalterados ata os plans urbanísticos da primeira metade do século XX.

Sexa acertada ou non a hipótese que barallamos, corroborada pola imaxe cós habitantes tiñan da praza Real (principal e onde se realizaba o mercado), non hai dúbida de que dito nome pode remontarse ós tempos de Don Fernando de Andrade, primeiro conde, pero non a antes.

93. Véxase DE CASTRO ÁLVAREZ, *Nombres propios en las calles, plazas y jardines de Pontevedra*, Cátedra nº 11, 2004.

O mencionado nome cambiouse na sesión do 19 de abril do 1931:

*"El Concejal Don Eulogio Gunturiz Pastor, previa venia de la Presidencia hizo uso de la palabra para rogar a la Corporación que con el fin de conmemorar el hecho feliz de la implantación de la República se sustituyese el nombre de la calle Real de esta villa por calle la Libertad, el de la plaza del Conde por el de Plaza de la República, y el de la calle Primo de Rivera por la de Fermín Galán, y la del 13 de septiembre por la del catorce de Abril"*⁹⁴.

Coa construción do mercado, denomínaselle tamén praza do Mercado.

Debemos, por unha banda, estudia-las transformacións da praza no seu conxunto e por outra os elementos que a compoñían, é dicir, fonte, capela de S. Miguel, lavadoiro, praza do Peixe e praza do Mercado.

Transformacións da praza

Con anterioridade á apertura da Avenida de Lombardero, á marxe da instalación ou desaparición dos elementos mencionados e que logo estudiaremos, só coñecemos unha intervención: a de 1869, relativa ó embaldosado dos soportais.

Xa falamos da apertura da devandita avenida e da desaparición do Pazo, intervencións que supuxeron alteracións importantes na primitiva praza.

Non será, nembargantes, ata a década dos 30 do século XX cando a Corporación retoma o tema da urbanización no seu conxunto, tanto dela coma das rúas adxacentes. O 21 de novembro do 1930 acordouse (sen que, de momento, se levase á práctica), con vista á intervención que se vai realizar, dispoñer ó necesario para que a feira do gando de porca se trasladase do punto onde se celebra, (á marxe da estrada da Estación, na praza do Conde) á rúa de S. Miguel. Pero comeza o ano 1932 sen que se fixera nada. O primeiro proxecto e a súa posterior modificación foron realizados polo arquitecto Don Antonio Tenreiro Rodríguez, e isto con vistas a que cristalice o emprazamento nela dun mercado de abastos. Un segundo proxecto foi mandado confeccionar ó arquitecto Esteller no 1932. En concreto, a Corporación acordara "*confiar al arquitecto D. Serafin Esteller la confección de un proyecto definitivo de urbanización de la plaza del Conde y del marqués de Figueroa, así como de las calles inmediatas a las mismas, y que complete el plano topográfico de toda la villa y particularmente en la zona comprendida entre las avenidas de Pablo Iglesias y Saavedra Meneses y las calles de Mancebo, Angustia y S. Miguel*"⁹⁵. O novo proxecto contempla a total desaparición do pazo, feito que non é unha realidade ata mediados do 1935. Por iso, non foi aprobado ata febreiro do 1936, acordándose entón que se procedese á taxación dos dez solares que resultan dispoñibles para edificios, para que no seu día se proceda a súa venta median-

94. AMP, C. 503, 1931, f. 19-19v.

95. AMP, C. 503, 1932, f. 6-6v.

te puxa pública⁹⁶. O 11 de xaneiro do 1937 vólvese acordar trasladar á rúa do Alcacer ou a Roda ó mercado de porcos que se viña celebrando na parte alta da praza do Conde ou rúa de S. Miguel, *"traslado que se lleva a cabo porque en el lugar en que se realizan las transacciones se procede a la ejecución del proyecto de urbanización de la Plaza del Conde y calles adyacentes"*⁹⁷.

Dende maio do 1937 procédese á fase de retirada de entullo, proceso que, coma xa dixemos, realiza José Pérez Cascallar, xuntándoo ó recheo do peirao. As obras prólonganse alomenos ata decembro do 1939.

En 1939 realizase un proxecto de nova aliñación do costado S.E. da praza que foi probada en febreiro do 1940.

En sesión do 30 de setembro do 1944 retómase o tema, esquecido dende 1941, da venta de solares. A Corporación Municipal *"después de discutir convenientemente la procedencia o improcedencia de enajenar en pública subasta los solares existentes en la zona Oeste de la plaza del Conde, cuya venta tenía acordada la Corporación en sesión de veintiuno de de noviembre del 1941 y que por falta de licitadores quedó sin tener efecto, acordó por unanimidad proceder a la venta en pública subasta, y por el procedimiento de pujas a la llamada, de los solares señalados en el plano de parcelación con los números 3, 4, 5, 6 y 8, cuya subasta habrá de celebrarse previa anunciación de la misma en el Boletín Oficial de la Provincia y el los sitios de costumbre el día diez de diciembre próximo"*⁹⁸. A puxa quedou deserta por falta de licitadores e acórdase aprazala. En sesión do 13 de agosto do 1945 vólvese poñer sobre a mesa o expediente da puxa, establecéndose que primeiro por espazo de media hora saírían os solares xuntos, formando un só, e pasado ese tempo puxaríase un por un. Nas condicións establécese tamén que se o adxudicatario constrúe antes de dous anos, o edificio quedaría exento de paga-lo arbitrio municipal por licencia de obras. Celebrada a puxa, os solares foron adxudicados a Don Juan Golpe Paadín.

Por último, no 1949 fixéronse as chamadas escaleiriñas de S. Miguel.

Praza do Peixe

A súa construción expónse na sesión ordinaria do 30 de setembro de 1854:

"Considerando el Ayuntamiento que este Pueblo carece de una plaza cubierta donde poder vender el pescado fresco y salado, colocándose por lo mismo los traficantes de este artículo en distintos puestos y tránsitos, que además de impedir el paso perjudican á la salud y limpieza pública por la fetidez que dichos locales despiden; y considerando que si bien sería utilísimo construir un tinglado a efecto, la Corporación carece de fondos para intentar por ahora una obra de esta clase;

96. Na sesión do 30 de maio do 1936 acórdase instruí-lo oportuno expediente encamiñado á venda de catro solares cos números 1, 2, 3 e 10 das parcelas de terreo sobrante da vía pública, fixéndose o día 19 de xullo para a puxa.

97. AMP, C. 504, 1º L, 1937.

98. AMP, C. 506, 1944.

acordó: que la citada Comisión de hornato público forme el plano de la misma con designación del sitio donde deba colocarse y le proponga el medio ó arbitro que le parezca mas conveniente para poder llevarla a cabo á la mayor brevedad que sea posible"⁹⁹.

Nembargantes, tres anos despois non se determinara o lugar. E así na sesión do 21 de xaneiro do 1857 dise que *"el lugar más propicio para edificar dicha plaza es la parte delantera de la Bodega o Almacen llamado estanco que cierra la plaza del Conde... dejando intermedia una calle de cinco varas de ancho y las esquinas de dicha Bodega o Almacen"*¹⁰⁰. Por entón pensábase ceder a propiedade do arrendamento á empresa que o constrúa. A súa construción debeuse realizar ó longo do 1857, provocando a protesta de don Francisco da Paz, apoderado do Sr. Conde de Lemos, o cal intenta que se declare da súa propiedade a praza, que cualifica de cuberta ou tinglado.

Dende 1924 a Corporación buscará o traslado da praza a outro sitio, ben á praza de S. Roque ou á praza do Pan.

No 1936 apróbase a demolición da praza do Peixe e expónse a necesidade dunha nova, que agora pensábase podía situarse no peirao. E, mentres tanto, a Corporación acorda habilitar, para cubri-la función que realizaba, as dúas últimas adegas que existían do antigo Pazo.

Lavadoiro

No *Libro Rexistrador de Propiedades do Concello*, de mediados do século XVIII, aparece xa mencionado un lavadoiro situado máis abaixo do pilón. Pouco sabemos das características formais do mesmo, ó certo é que o que no 1867 empregábase coma lavadoiro era un foso que a Corporación acorda cubrir. Na sesión do 12 decembro do 1868 foi lido o prego de condicións das obras de cubrición, momento que aproveitou o señor Pardo para pedir que se trasladase ó saínte da horta do Conde de Lemos, onde estivo a fábrica de barro, para o que seguramente sería necesario instruír un expediente de expropiación. A petición foi aprobada, aínda que non sabemos se chegou a materializarse.

Coa construción da estrada da Estación, hubo que buscar un novo emprazamento, cuestión suscitada na sesión do 2 de xullo do 1910¹⁰¹, sendo o lugar elixido o espacio contiguo ó torreón. O 28 de xaneiro do 1924 acórdase cubri-lo e o 1 de marzo poñerlle tendais.

No 1927 véndese a Prego Punín unha parcela sobrante da vía pública na praza do Conde a condición de que sexa a súa costa os gastos que orixinen o traslado da porta de entrada ó lavadoiro.

99. AMP, C. 397, 1854.

100. AMP, C. 396, 1857.

101. A proposta foi realizada polo Sr. Urquijo *"en atención a que el hoy existente va a ser ocupado por la carretera de la estación"*.

Fonte

Non cabe dúbida de que a fonte máis antiga e a única existente ata 1671 é a de S. Agostiño. No 1671, o concello, ante a falta de caudal de dita fonte, encarga a Pedro Martínez, canteiro e fontaneiro de Betanzos, un estudio que solucione os problemas de abastecemento de auga. A solución barallada polo fontaneiro de Betanzos non é outra que a construción dunha fonte na praza do Conde, coñecida tamén coma Pilón, abastecida con mananciais situados no coto Breamo. A fonte foi realizada polo canteiro Pedro Florez.

No 1749 o canteiro Francisco Fonte constrúe a Fonte de Santiago seguindo o mesmo procedemento.

A fonte ó longo da súa historia sufriu numerosas intervencións. A dúas delas aluden as inscricións da parte alta, na que se lee 1836 e 1913. No 1943 foi desprazada cara o oeste uns cantos metros¹⁰².

Capela de S. Miguel

En sesión supletoria do 14 de xuño á ordinaria do día 12 do 1909 a Corporación "*acordó por unanimidad se proceda á derribar los restos de la capilla de San Miguel y que por cuenta de lo consignado en presupuestos se invierta la cantería de la misma en la prolongación de la acera ó calzada que existe frente á la Casa-Palacio*"¹⁰³. Nembargantes, o acordo non se debeu materializar, pois na sesión do 7 de xaneiro do 1911 dise que "*con el fin de hermostear la zona que ocupa la Capilla de san Miguel, que pertenece al Palacio del Conde y aprovechando sus materiales, la Corporación por unanimidad acordó proceder por administración a su demolición y vender en pública subasta la piedra de pizarra que se obtenga, reservando la granítica para las obras públicas el Distrito*"¹⁰⁴. Esta vez si se chegou a realizar porque o concello ese mesmo ano pagou os xornais resultantes da demolición.

Mercado

En marzo do 1926 a Corporación Municipal, ó mesmo tempo que pensa en facer desaparecer-lo antigo mercado de peixe, pon sobre a mesa a construción dun novo. Vontade que volve ser expresada en sesións posteriores.

En 1935 o proxecto de urbanización da praza do Conde, contempla a construción dun mercado municipal, que non comezará a concretarse ata despois de pasadas as primeiras dificultades da posguerra.

102. Na sesión da Corporación do 12 de febreiro do 1934 menciónase outro desprazamento.

103. AMP, C.401, 2º L., 1909.

104. AMP, C.501, 1911.

Tras varias puxas fallidas para adxudicá-las obras, na sesión do 15 de xullo de 1942 a Corporación decide realizalo por etapas, poñendo de manifesto os problemas de materialización dun proxecto que na práctica se demora ata 1951. Ese ano, a Corporación concibe un amplo programa de obras, no que na primeira etapa inclúese a construción dun mercado pola cantidade de 400.000, a adquisición do chan para a realización de vivendas protexidas e, nunha segunda etapa, a construción dun matadoiro e dun grupo escolar.

En sesión extraordinaria do 2 de setembro do 1951 apróbase o prego de condicións para a puxa do mercado, sendo exposto ó público durante oito días. Ata o 14 de xullo do 1952 celébranse dúas puxas sen que as obras sexan adxudicadas, polo que se decide contratalas directamente. A adxudicación recae en don Antonio de Viana, o cal se compromete a realiza-lo que se denomina o primeiro destajo das obras. As obras deberon comezar pois en 1952. En xaneiro do 1954 infórmasse que o alcalde adxudicou o destajo da execución das obras da cuberta do mercado municipal, así coma as columnas de formigón fundido que teñen que sustenta-los pórticos que circundarán o edificio, *"toda vez que es el único licitador que ha concurrido y que se compromete a llevar a cabo dichas obras, por los precios y en las condiciones que aparecen en el proyecto formado por don Antonio Tenreiro"*¹⁰⁵.

Non sabemos cando remataron as obras, ó certo é que no 1960 lévase a cabo unha ordenación do mesmo, quedando conformado en 19 postos.

A ampliación da parte norte, proxectada por don Ramón Tenreiro Brochón e levada á práctica don Rodolfo Ucha, foi acordada o 26 de maio do 1965.

CONSTANTINO HORTA, RÚA DE

A proposta do BNG, na sesión da Corporación Municipal do 27 de xullo do 2000, se aproba que *"honrará as figuras dos eumeses Constatino Horta e Valeriano Villanueva, recoñecendo a súa valía e transcendencia, por medio da nominación dunha rúa, praza, paseo, etc. e a colocación dunha placa na casa natal (de coñecerse e contar con autorización), etc."*

O nome foi asignado, á ano seguinte, á rúa perpendicular á avedida Dr. Villanueva, nas novas vivendas sociais

CONVENTO, PRAZA DO

O nome obedece á presenza do convento de S. Agustín, fundado extramuros por Fernando de Andrade. A desaparición da muralla pola parte onde se atopaba o citado convento, feito que posiblemente xa se producira a finais do século XVII, fai que o que nun principio era adro fose percibido polos habitantes coma un espazo público, que o concello disputa con éxito a don Benito Gunturiz, o cal se fixera coa propiedade do convento a raíz da desamortización.

105. AMP, C.506, 1954.

Segundo acordo da Corporación do 13 de setembro do 1931, a praza pasa a chamarse de Manuel Paadín, nome que non sobrevive ó fin da República.

No 1971, co motivo da celebración do 7º centenario da fundación da vila, sofre unha importante remodelación proxectada polo arquitecto Franco Taboada, colocándose entón a estatua de Alfonso X, obra do escultor Faílde, que foi descuberta polo xefe do Estado. Na Guía Turística da Comarca Eumesa, publicada no 1981 polo Círculo Filatélico "Eume", lemos:

"Este conjunto, tildado por algunos como anacrónico y poco estético, pretende expresar el contraste entre dos épocas distintas: el siglo XII, fecha de la fundación de la Villa, y el siglo XX en que se conmemora la fundación".

O expresado polo autor da Guía denota que a remodelación non foi do gusto de todos, o que explica quizais que volvese ser remodelada, tras un concurso de ideas, na década dos noventa do século XX, sendo alcalde don Belarmino Freire.

COUCEIRO FREIJOMIL, RÚA

Rúa que une a praza Real coa do Conde e que rematou denominándose da Cátedra por atoparse nela a cátedra de Latinidade, fundada no 1580 por Beltrán de Anido, hoxe convertida en Biblioteca Municipal. A denominación anterior á rúa da Cátedra, é de Travesa que vai dende a Real á Praza do Conde, coma aparece no Catastro do Marqués da Ensenada. Atopámo-lo nome da rúa da Cátedra escrito por primeira vez no plano do 1869.

Na sesión do concello do 31 de Marzo do 1924, o concelleiro Sr. Agras propón *"que se den lo nombres de 13 de septiembre y General Primo de Rivera a las calles que hoy tienen las de Cátedra y Pescadería, por ser la primera una fecha gloriosa para España y el segundo el redentor de la Nación, y que se le comunique este acuerdo al Directorio Militar y al mismo tiempo se confirme la adhesión de esta Corporación al nuevo régimen, la Corporación unánimemente aprobó en todas sus partes la dicha proposición"*¹⁰⁶.

Segundo acordo da Corporación do 19 de abril do 1931 a rúa 13 de setembro pasa a chamarse **14 de abril**.

Tra-lo Alzamento militar, segue a ser a rúa da Cátedra.

Non atopámo-lo acordo do concello que a converte en rúa Couceiro Freijomil. A primeira mención aparece na sesión do 10 de Maio do 1960 co motivo de dar conta da subvención para as obras de pavimentación da devandita rúa.

CHAFARÍS, RÚA DE

Calello ou ruela en forma de uve que nace na fonte de S. Agostiño e limita coa praza do Convento. Chafariz, escrito de igual maneira en castelán e en galego, significa pila de fonte ou fonte con canos. Aínda que xa en documentos do 1616 se dí Chafarís, noutros documentos posteriores atopamos Chafariz. Así aparece no Libro Rexistrador de Propiedades do Concello: a fonte *"que llaman de San Agustín por hallarse junto a la plaza de su Convento, la qual aunque nace en aquella situación por ser manantial profundo fue preciso, para que pudiesen aprovecharse de ella los naturais, formarle una arqueta con dos caños de bronce, y unas escaleras de cantería, para vaxar a ella, y una muralla, que la defiende, y de allí por devajo de tierra ba encañada salir fuera de la plaza de dicho Convento a un lavadero, que llaman chafariz, donde asimismo con toda decencia, y sin escándalos, que en otros lugares, que tienen fuentes ocultas, se experimentan: Pueden labar mugeres, por cuías razones, y los perjuicios, que ocasionan las Abenidas de Aguas ha sido, y es costosa su conservación; y por ella, y las más que ban notadas paga esta villa salario annual a un fontanero"*¹⁰⁷.

A fonte de S. Agostiño foi a única que tivo a vila ata 1671, ano no que se construíu a fonte da praza do Conde. A rúa apareceu coma tal coa desaparición da muralla que nun principio debía cortala.

CHAPIZO, RÚA DO

Nos planos do século XIX denomínase Chapizo a un pago situado ó oeste do camiño de Frias e a dous camiños: Camiño de Chapizo ó Empedrado e Camiño de Chapizo que conduce a Soto da Vila. Na actualidade é o camiño que vai pola Casa de Exercicios ata Olmo. O nome, que en galego se lle dá a unha planta rubiácea, é oficial dende o 28 de outubro do 1993.

DOCTOR VILLANUEVA, AVENIDA

Durante a alcaldía de don Juan Sarmiento constrúese o camiño provincial de Pontedeume a Andahío, o que supón a unión entre a Avenida de Lombardero e a Estrada do Cemiterio.

En sesión plenaria do 22 de febreiro do 1967 o Alcalde *"manifiesta que habiendo tenido lugar el fallecimiento, en Santiago de Compostela, del que fue hijo de esta Villa, D. Ulpiano Villanueva Castro, Catedrático de la Facultad de Medicina de Santiago, cuya fama y popularidad han traspasado las fronteras nacionales, considerándosele gran benefactor, principalmente a los vecinos de Puentedeume y su Comarca que a él se dirigían, donde encontraban siempre al Médico y al humano acogedor, se hace necesario que su nombre perdure en la memoria de una calle en esta villa, proponiendo... que el actual camino provincial de Puentedeume al embarcadero de Andahío pase a denominarse Avenida Dr. Villanueva. Y esta Corporación por unanimidad acuerda, aprobar en todas sus partes la propuesta de la presidencia y que pase a la comisión correspondiente para su estudio y desarrollo de esta propuesta y acuerdo, para lo que se designa a la*

107. LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p.10.

Comisión de Protocolo... que dicha Avenida debe de comenzar en el enlace con la Avenida El Ferrol del Caudillo hasta el lugar de Caldagueiro"¹⁰⁸.

Parte desta avenida é pois o que nun principio se chamaba estrada de Centroña e logo rúa do Cemiterio.

EMPEDRADO, RÚA DO

Camiño Real ata a construción da estrada de Xubia a Betanzos, e un dos primeiros ámbitos de expansión da vila. Comprende dende o que foi a porta de S. Roque ou da Vila a Soto da Villa.

A primeira mención atopámola nun censo, do 1578, dunhas casas e horta, a cal estaba situada *"xunto al empedrado de la puerta de la Villa según está circundada y testa por una parte en dicho empedrado y camino que bai a Betanzos"*¹⁰⁹.

Rúa de considerable pendente, o seu nome pode derivar dunha ceda consolidación da súa firma. Miñano, no século XIX, describea aínda coma un auténtico derrumbadero, co piso escorregadizo e grandes fochas.

Na primeira metade do século XIX, celebrábase nela a feira de porcos, legumes e todo tipo de artigos de primeira necesidade. O concello, considerando os trastornos que causaba ó tránsito de persoas, incrementados nos días de choiva, decide traslada-la feira á horta do convento, previa adquisición a don Anselmo Varela.

En sesión do 26 de maio do 1967, *"se acuerda que la calle convenida como del Empedrado lleve en adelante el nombre de calle de la Diputación, en reconocimiento y gratitud a la misma por las atenciones que tiene con este Ayuntamiento"*¹¹⁰.

A denominación mantense ata o acordo da Corporación Municipal¹¹¹ do 14 de xullo do 1989, data na que volve chamarse Rúa do Empedrado.

ESPAÑA, PRAZA DE

Situada á entrada da rúa Real vindo da ponte, a súa orixe atópase na desaparición do denominado arco de Maldonado. Un dato preciso e seguro sobre o arco é que no 1761 pertencía a don Gaspar Vicente Maldonado Pita da Veiga, veciño de Pontedeume. Don Gaspar era prior, non sabemos se do convento de S. Agostiño e, loxicamente, coma se di nunha visita pastoral do 1771¹¹², era

108. AMP, C. 507, 1967.

109. LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p. 110.

110. AMP, C. 507, 5º L, 1967.

111. Véxase VILARIÑO, S., *Cambios en el callejero local*, Alfoz nº 3.

112. Véxase DE CASTRO ÁLVAREZ y VÁZQUEZ ARIAS, *La iglesia de Santiago de Pontedeume*, p. 20, documento 43.

patrón da capela da Concepción, situada enriba do arco, que fundara no 1662 Alonso Pita da Veiga. Este Alonso Pita da Veiga non pode ser o que participou na batalla de Pavía no 1525; nin tampouco un dos tres fillos que tivo con María García, o chamado tamén Alonso, que fixera testamento no 1587, segundo nos informa Couceiro, vinculando os seus bens o seu irmán Juan. Atopámonos pois cun neto, posiblemente fillo do mencionado Juan Pita da Veiga, rexedor da vila, e a súa filla, Dñ^a. María Antonia Pita da Veiga, cázase, en primeiras nupcias, con Gaspar Maldonado Ponce de León, e, en segundas, con anterioridade a 1713, con don Gabriel Piñeiro. Atopaban así os Pita da Veiga cós Maldonado. Do primeiro matrimonio tivo a Joaquín Maldonado, pai de don Gaspar Vicente Maldonado Pita da Veiga.

O que dixemos xustifica a denominación de arco de Maldonado, apelido que seguimos atopando na documentación do século XIX, sen que poidamos, por agora, establece-la liña de sucesión dunha propiedade que rematou en mans de Don José Jáudenes.

O proceso de adquisición iníciase no 1903, presentando o Alcalde a cuestión da seguinte maneira:

"El Sr. Alcalde Presidente expone que se está en el caso de declarar como utilidad pública para esta villa, la adquisición del arco llamado de Maldonado, la bodega y solar que está en frente, la panera que se halla lindando con la carretera y la parte de jardín y casa de D. José Jáudenes que impide la salida de la calle de los Herreros a la carretera que va a Betanzos... su proposición es que con la nueva rasante de la carretera que va á construírse á la Estación, queda el arco sumamente bajo y por lo mismo la entrada principal del pueblo imposibilitada para un servicio cómodo y adecuado a las necesidades públicas... con la adquisición del solar, bodega, panera y arco referido, puede hacerse una plazoleta que hermosee tal referida entrada al pueblo y aun colocase en dicho sitio una fuente vecinal, por ser punto apropiado para ello, pues esa parte del pueblo carece en absoluto de aguas. Y en cuanto a facilitar la comunicación de la calle de los Herreros con la carretera, es caso de conveniencia tan evidente, que no precisa más argumento a su favor de la exposición de esta idea.

Y el Ayuntamiento teniendo en cuenta lo propuesto por el Sr. Alcalde, acordó: Primero. Declarar como utilidad pública la adquisición y ocupación perpetua para vía pública de las fincas que se mencionan en la proposición presentada. Segundo, que para realizar este acuerdo se formalice el oportuno expediente siguiendo los pasos para ello y los procedimientos legales. Tercero. Y que se publique este acuerdo en el Boletín Oficial para que en ele plazo de treinta días puedan los que le convengan y si hubiese reclamación en dicho plazo; se considere como firme este acuerdo y se proceda a su inmediata ejecución"¹¹³.

O 15 de marzo do 1903 publicase o acordo no Boletín Oficial da provincia, o 15 de agosto encárgase ó mestre de arquitectura D. Gabriel Vitini Alonso o correspondente proxecto de tasación e planos, e o 10 de outubro mándase para a súa aprobación ó Gobernador Civil.

Non poidemos segui-lo proceso nas actas do concello, pero coñecemos dúas cartas que don José Jáudenes envía ó mesmo: na primeira, de agosto do 1903, móstrase conforme coa adquisición das fincas polo concello para servizo público e non para outro fin; na segunda, de finais de abril do 1906, solicita que se lle abone o segundo prazo da expropiación do arco de Maldonado e máis fincas, á que se contesta que así se fará cando houbese fondos. No 1909 aínda se lle tiñan débedas por valor de 15.000 pesetas.

O derribo do arco e a apertura da praza debeuse realizar no 1905 ou, ó sumo, no 1906, coma aparece no pé de foto da primeira edición do libro de Couceiro.

Non hai dúbida de que no 1906 estíbese traballando na entrada da rúa, pois en xaneiro dese ano acórdase botar alí os escollos procedentes da praza do Marqués de Figueroa co fin de nivelala coa altura da estrada.

No 1911 plantéxase a regularización da entrada da rúa Real, obra que, cun custo de 3. 844, 33 pesetas, levarase a cabo polo contratista don Manuel Bustillo, co arranxo ó disposto na instrución do 24 de xaneiro do 1905. Se acudimos ás fontes fotográficas, no lado dereito segundo se ven da ponte, organizouse un xardín e colocouse a fonte que se anunciaba na xustificación do proxecto. O xardín quitase na década dos vinte do pasado século¹¹⁴, e a fonte de ferro foi suprimida por acordo do 6 de abril do 1942.

No 1927 recibe o nome de Alfonso XIII. En sesión extraordinaria do 13 de maio do 1927 dáse lectura a un escrito do señor Gobernador *"interesando se acuerde lo procedente para solemnizar el veinticinco aniversario de la coronación de S. M. D. Alfonso XIII (q. D. g.) y el Ayuntamiento después de breve discusión acuerda facultar a la Comisión Permanente para que organice los festejos que habían de celebrarse con motivo del aludido homenaje y que para solemnizar tan fausta fecha se dé el nombre de plaza de Alfonso XIII a la entrada de esta villa por la calle Real"*¹¹⁵.

Non sabemos cándo se cambia o nome por praza de España. No 1931 aínda se chamaba Alfonso XIII. No 1942, cando se quita a fonte e se pavimentaxunto coa entrada da rúa da Inmaculada, non se menciona coma praza de España. Pensamos que foi pouco despois.

EDUARDO PONDAL, RÚA

Nome que se lle dá, o 28 de outubro do 1993, á rúa que vai dende a Avenida Dr. Villanueva ó edificio Los Rosales.

114. Xa non estaba no 1924, pois nunca acta do concello dese ano pídesse *"que se adecue el hueco dejado por el jardín"*.

115. AMP, C. 503, 1927.

FENE, RÚA DE

Une a rúa de Porto coa Avenida de Lombardero. A principios do século XX, Porto comunicaba coa estrada de Centroña ou camiño do Cemiterio baixando ás Lonxas polo empinado e estreito sendeiro da Galera. No 1916, o concello decide xunta-lo Porto coa Avenida de Lombardero por unha nova estrada, *"por ser necesario adecuar el paso de la parte Oeste del Palacio, desde la carretera de la Estación a avenida de Lombardero a la calle de Picho"*¹¹⁶. A mencionada estrada debía medir de oito a nove metros de ancho con paseos e cunetas e a obra debía estar dirixida polo capataz camiñeiro municipal. O muro que a pecha remátase a principios da década dos corenta do século XX¹¹⁷. Na mesma década constrúese a cadrada que a delimita.

O nome púxose por acordo tomado en sesión da Corporación de 28 de xuño de 1973: *"Deseando dar el máximo esplendor a las tradicionales relaciones de amistad con el próximo municipio de Fene, se acuerda por unanimidad:*

1º Titular con el nombre de calle de Fene a la vía que desde la calle de Porto conduce a la Avda. de el Ferrol del Caudillo, atravesando Betanzos.

*2º Celebración del Día de Fene, cuya fecha se fija en principio para el próximo 9 de septiembre; procediendo al descubrimiento de la placa nominativa de la calle y organizando los actos que la Presidencia estime adecuados para la conmemoración de tan solemne jornada"*¹¹⁸.

FERREIROS, RÚA DOS

Rúa paralela á Real, coa que está directamente unida pola rúa Travesa e a praza do Pan. Nun principio era unha rúa sen saída á estrada de Betanzos a Xubia, circunstancia explicable porque non tiña porta e a pechaba a muralla. O aforamento ou venta desta, ou a construción de casas a ámbolos lados da mesma, fixéronse sen arbitrar unha saída na parte baixa, nun momento onde non existía a Estrada Nacional. Entre as razóns que se alegan no 1903 para xustifica-la adquisición do arco de Maldonado, xardíns e casas de don José Jáudenes están a de dar saída á rúa dos Herreros, feito que se produce no 1905.

A mediados do século XVIII alúdese a ela coma rúa dos Herreros ou rúa da Errería¹¹⁹, nome que hai que considerar como o máis antigo.

En sesión do 15 de setembro do 1941 acórdase, coincidindo coa súa pavimentación, chamar ó tramo que chega ata a praza do Pan, rúa José Antonio Primo de Rivera. E por acordo do 14 de xullo do 1989, cambiase a denominación de rúa José Antonio pola de rúa dos Ferreiros.

116. AMP, C. 502, sesión supletoria do 13 de agosto.

117. Sabemos que no 1938 estaba a medio facer, que en 1939 gastáronse 4000 pesetas e que en 1940 segue a ser construído.

118. AMP, C. 508 1971-1981.

119. Así, sen h, aparece no Libro Rexistrador e no Catastro do Marqués da Ensenada.

Entre as moitas intervencións que debeu sufrir, cabe sinalar, ademais da xa aludida do 1941, a do 1849, momento no que se embaldosa e faise o seu cano mestre e o 1936, ano no que se realiza un proxecto de nivelación e rasantes.

FERROL, RÚA DE

Xa estudiámo-lo proceso de expansión da vila pola súa parte oeste ata 1911, proceso que supón, entre outras cousas, a apertura da estrada da Estación. O tramo que vai dende a praza do Conde ó comezo da avenida Dr. Villanueva denominouse ese ano Avenida de Lombardero, o resto, Avenida do Ferrol do Caudillo. Non temos información de cándo arranca este segundo nome, aínda que foi durante a alcaldía de Juan Sarmiento, posiblemente entre 1946 e 1948¹²⁰.

Sobre a pavimentación temos dúas noticias: a primeira do 1 de maio do 1933. Na sesión dese día dáse conta dunha carta do deputado don Ramón María Tenreiro, na que se incorpora outra do Sr. Ministro de Obras Públicas, participando que entre as "*consignas para reparación de carreteras con fines especiales figuran 67.188, 75 pesetas para sustituir el actual pavimento de los 375 metros de la carretera Estación de F.C. de Pontedeume, plaza del Conde y Muelle de esta villa*"¹²¹. A segunda noticia é do 1 de xullo do 1952.

FONTENOVA, RÚA

Antiga vereia que xuntaba a porta do Postigo con Souto da Vila. Sen dúbida a súa denominación alude a unha fonte de nova creación. Para Couceiro Freijomil a Fonte Nova debe ser moi posterior ás fontes do Conde e de Santiago. Nembargantes o topónimo aparece no *Libro Rexistrador*¹²² coa data do 1679 e no Catastro do Marqués da Ensenada coa denominación de rúa da Fonte, polo que non é moi posterior á fonte da praza do Conde, construída no 1671.

Nas actas do concello consta que a fonte, xunto coa das Virtudes, foi reparada no 1855 e que entre 1850 e 1851 votase *morrillo* á rúa.

GALERA, RÚA DA

Rúa que sinalaba o límite oeste da horta do Conde co nome, no plano do 1882, de *corredeira da Galera*. Na actualidade separa o xardín de Lombardero do colexio Couceiro Freijomil, perdendo o tortuoso camiño da avenida de Lombardero a Porto dita denominación. O nome podería derivar da existencia dun antigo hospital para mulleres do que non temos ningunha constancia documental, aínda que tales hospitais só aparecen nas cidades.

Nas actas municipais só atopamos unha noticia: na sesión supletoria do 17 de decembro do 1917, infórmase de que D. Rodrigo Pardo González, en concepto de xerente da Sociedade Pardo e

120. Carecemos das actas deste período. Atopamos citada a rúa por primeira vez na documentación do 1967.

121. AMP, C. 504, 1933.

122. LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, nº 58.

Cía, no fronte da casa que dita Sociedade posúe na rúa do Peirao, número 27, desexa face-las obras seguintes: "1)Reformar el paso de subida a la calle de la Galera, colocándolo en la línea recta. 2) Reconstruir de cantería las escaleras que se hallan al frente de dicha casa y reparar la rampa de debajo de la misma"¹²³.

A rúa foi axeitada e ensanchada o comezo da alcaldía de Celestino Sardiña.

GUMERSINDO PLACER, RÚA DE FRAY

Rúa situada entre os almacéns de Rajoy e o xardín de Lombardero, que no plano do 1882 denomínase Pelamios¹²⁴. O acordo tomouse en sesión de 30 de decembro de 1976, ano no que o pai Placer tamén é nomeado fillo predilecto da vila.

Os almacéns mandáronse construír por Rajoy por escritura do 28 de setembro do 1763¹²⁵. Ditos almacéns saen a remate público no Boletín Oficial de Bens Nacionais da Provincia, número 48, coa data do 10 de xaneiro 1867, sendo adquiridos pola sociedade mercantil R. Pardo e Compañía. Previamente o concello levara a cabo os trámites necesarios para que as rúas que os delimitan ó norte e ó sur non entrasen dentro do lote vendido.

IGREXA, RÚA DA

No plano do 1882 dáse o nome de rúa da Igrexa á que rodea a cabeceira da igrexa formando un ángulo recto, rematando nas escaleiriñas que suben ó adro e as que baixaban á rúa Real. De feito, na documentación da primeira metade do século XIX denomínase rúa do atrio de la Iglesia¹²⁶.

No 1853, cando se estaba construíndo a cadrada que conformaba a rúa, o concello proxecta e leva a cabo o amorriñado da rúa da cal se di "*traviesa que comunica la plazuela de la Angustia con la iglesia parroquial*", e constrúe o muro que pecha o adro da igrexa pola súa parte este. Os materiais extraídos destas obras destínanse ó recheo da obra do Torreón. A obra do adro motiva a protesta por escrito do Sr. Arzobispo, quen fora avisado polo crego ecónomo de que a obra íase realizar sen previo aviso, ampliaba a rúa existente facendo varia-la forma do adro e deixaba o mesmo exposto á invasión de toda clase de animais. A protesta só consegue paralizar momentaneamente un proxecto que está rematado en maio do 1854.

No 1962 paviméntase o final da rúa, que aínda estaba de terra, denominándose "*falsa plazuela que se conoce más por Atrio pequeño*"¹²⁷.

123. AMP, C. 502, 1917.

124. Hoxe o termo utilízase para denominar unha urbanización situada á dereita da avenida do Ferrol, dirección Estación, pasado o polideportivo.

125. Véxase DE CASTRO ÁLVAREZ, *Los almacenes de la Ilustración*, O Comarcal, nº 35, 2001.

126. Con esa denominación aparece nos censos do 1812, 1838 e 1840.

127. AMP, C. 507, sesión de xaneiro do 1962.

IRMANDIÑOS, RÚA

Rúa aberta en 1990 que comunica a avenida do Ferrol coa de Dr. Villanueva. Recibe dito nome no 1993.

INMACULADA CONCEPCIÓN, RÚA DA

Ata 1904 denomínase rúa da Ribera. En sesión ordinaria do 19 de dito ano *"el Sr. Presidente manifestó á la Corporación que celebrando la Iglesia Católica en ocho de Diciembre próximo el quincuagésimo aniversario de la definición dogmática de la Ynmaculada Concepción, proponía que en conmemoración se pusiese el nombre de la calle de la Ynmaculada Concepción á la de la Rivera de esta villa, y de esta a la del Muelle, y así se acordó por unanimidad"*¹²⁸.

Coma xa dixemos, o topónimo Ribera, nome que deriva de limita-la rúa coa ribeiramar, coa que estaba separada pola muralla, arranca dos primeiros pasos da póboa, aparecendo xa en documentos de finais do século XIV. En 1984, sendo alcalde don Celestino Sardiña, o escultor José Díaz Fuentes realiza a pavimentación actual, a cal inclúe as representacións do oso e o xabaris.

JUDEA, RÚA DA

Con este nome alúdese a unha pequena rúa que, con dirección norte-sur, desemboca en Souto da Vila. O nome transmitiuse oralmente, ata tal punto que só o atopamos escrito no programa das festas do 1973.

É posible que se trate do único vestixio que quede dun barrio xudeu.

LOMBARDERO, AVENIDA DE

Arteria fundamental da vila na súa expansión cara o oeste, vía necesaria para acceder á Estación do Ferrocarril, a súa construción só foi posible trala expropiación da Casa- Pazo da duquesa de Alba, proceso do que xa nos ocupamos.

Polo acordo tomado na sesión extraordinaria do 21 de xuño do 1911, decídese denominar á estrada da Estación Avenida de Lombardero:

"Para dar conocimiento de la real Orden de concesión de ampliación del muelle de esta villa con las obras de la carretera del Puente á la Estación del ferrocarril, a fin de que se adopten los acuerdos convenientes. Abierta la sesión pública, explicó detenida y minuciosamente el Sr. Presidente las dificultades con que á tropezado y las gestiones y esfuerzos hechas por el Diputado a Cortes por este Distrito Ylmo. Sr. José Lombardero Franco, para obviarlas y obtener dicha R. O., gestiones y esfuerzos que por redundar en beneficio de esta villa, haya necesidad de

*reconocer y testimoniar de algún modo la gratitud del pueblo; y la Corporación, reconociendo que el Ilmo. Sr. D. José de Lombardero, ha conseguido en beneficio de utilidad suma en esta villa, á propuesta de los Srs. Concejales Urgorri, Abeledo y Varela, acordó por unanimidad testimoniar la gratitud del Municipio colocando en el salón de sesiones el retrato del Sr. Lombardero, y dando su nombre a la avenida de la Estación de esta villa: que se comuniquen al público por bando la grata nueva y se costeen festejos públicos*¹²⁹.

Non se especifica neste momento a que tramo da estrada da Estación débese aplicar dita denominación, que quedará reducida ó tramo comprendido entre a praza do Conde e o contacto entre a avenida Dr. Villanueva e Avenida do Ferrol.

O 3 de marzo do 1912, na primeira festa da árbore¹³⁰ celebrada na vila, plantáronse árbores ó longo da nova avenida e o 27 de abril do 1912, coma xa dixemos, a Corporación, co fin de embelece-la Avenida de Lombardero, aproba proceder ó derribo das dependencias do Pazo que lindaban con el. No 1914 solicítase ó Director Xeral de Obras Públicas o adoquinado das rúas Saavedra Meneses e avenida de Lombardero. Por último, no 1916 a Corporación aproba a construción da estrada da avenida de Lombardero a Picho, é dicir, do que será a rúa de Fene.

LOMBARDERO, XARDÍNS DE

A creación dos denominados Xardíns de Lombardero arranca da sesión do 4 de febreiro do 1911, na que se acorda reserva-la parte norte do parque do Marqués de Figueroa, por se algún día o municipio o necesita para edificio público. En sesión supletoria á ordinaria do 3 de agosto do 1912, a Corporación ratifica o acordado, con algunha matización, nos seguintes termos:

*"La comisión se ratifica en el acuerdo por declarar inalienables todos los que figuran como solares de la parte norte en el plano de urbanización de la antigua huerta del Conde, o sea todo terreno existente a la derecha de la avenida de Lombardero, que todos estos terrenos se destinen a lugar de esparcimiento público, convirtiéndolos en alameda, o jardineo, sin edificación, y que para la ornamentación y arreglo se encargue á la Comisión de Ornato la formación del oportuno proyecto, facultándola para utilizar los auxilios técnicos que considere precisos, y que por la Comisión de Hacienda se consigne en los nuevos presupuestos la cantidad que considere disponible para este fin*¹³¹.

O proxecto quedou aparcado pola falta de presuposto. O seu impulso íase producir catro anos despois de forma inesperada. En efecto, na sesión do 9 de abril do 1916, o secretario, Sr. Allegue, da conta á Corporación de *"que una persona, cuyo nombre está obligado a reservar como obligación de honor que le fue impuesta, noticiosa de que existe un acuerdo de este Ilmo.*

129. AMP, C. 501, 1911, P 11-11v.

130. Ecos do Eume, número 117, e COUCEIRO, op. cit., 349.

131. AMP, C. 502, 1912.

*Ayuntamiento, adoptado en el año de mil novecientos once, de convertir en lugar de esparcimiento público, con la denominación de Parque Marqués de Figueroa a la zona Norte de la antigua huerta del Conde de Andrade, afanoso ese anónimo donante de contribuir á la realización de tal obra, hace regalo de un plano para la construcción del Parque, trazado por el maestro aparejador de La Coruña D. Jesús Losada, que ya particularmente conocen los Sres. Concejales, y ofrece contribuir con dos mil pesetas, como donativo particular*¹³². A Corporación agradece e aproba con carácter definitivo o plano.

O xardín foi realizado, segundo Couceiro, ó ano seguinte.

En sesión do 22 de decembro do 1934 apróbase *"prolongar el jardín del parque del Marqués de Figueroa hasta el patio de una casa de don Ramiro Prego, urbanizando así el frente y espacio comprendido entre la torre del homenaje del que fue palacio del Duque de Alba y la carretera de la estación"*¹³³.

No 1969 instálase nos xardíns de Lombardero un parque infantil que será reformado no 1990.

Non houbo un acordo oficial para poñer ó xardín o nome de Lombardero. A razón desta denominación non é outra que o estar ó lado da avenida do mesmo nome. Quizais a denominación tiña que ser do Marqués de Figueroa. Este nome deuse a todo o terreo expropiado situado ó oeste do pazo, do que se foron subtraendo rúas, cadradas e o xardín (o xardín do parque), proceso que foi deixando sen contido unha denominación que, non obstante, mantense nas actas municipais ata a década dos corenta do século XX. E así, en sesión da Corporación do 1 de xullo do 1944, na que se dá o nome de rúa de Betanzos á paralela da avenida de Lombardero, díse que *"ésta colinda con el parque del Marqués de Figueroa"*.

Na seguinte década, o nome de Xardín de Lombardero parece estar consolidado: cando no 1952 o Concello quere reduci-la Alameda de Rajoy, un dos argumentos sinalados é que a vila xa ten outro xardín público: o denominado de Lombardero.

MESTRE ÁLVARO VÁZQUEZ, PRAZA DE

Praza situada na zona do Aguabar, próxima á nova piscina municipal. Foi bautizada por acordo municipal do 14 de marzo do 1983, inaugurándose o día 2 de abril.

MANCEBO, RÚA DO

A rúa pon en comunicación a rúa Real coa da Pescadería. Foi construída en 1618, pasando a denominarse rúa nova de xunto á igrexa. No Catastro do Marqués da Ensenada recibe o nome de rúa Travesa da Fontaiña e no censo do 1812 rúa Travesa ó Trepadizo, tomando o nome quizais da topografía empinada que a separa do adro da igrexa.

132. AMP, C. 502, 1916.

133. AMP, C. 504, 1934.

Por acordo municipal do 14 de decembro do 1895 cámbiaselle o nome a 21 rúas. Unha delas é a rúa do Trepadizo, que pasa a denominarse rúa de Mancebo, nome que, a diferenza dos outros, mantense. O nomeponse en recordo de Alonso Mancebo, rexedor da vila e fundador da obra pía que leva o seu nome.

MARINA, AVENIDA DA

Véxase Muelle, rúa do.

MONFERO, RÚA DE

Rúa situada na zona da Aguabar, fronte ó Colexio "Luis Vives". Foi bautizada por acordo do 28 de outubro do 1993.

MUELLE, RÚA DO

Nun principio dáse este nome ó espacio comprendido entre a porta da Ponte e o Torreón e entre a muralla e a rúa. No 1904, cando a rúa da Ribera pasa a chamarse Inmaculada Concepción, a Corporación decide que á rúa do Muelle, que na documentación de principios do século XIX chámase tamén do Torreón¹³⁴, se denomine da Ribera. Dito nome ten unha curta existencia porque a Corporación en sesión extraordinaria do 21 de xuño do 1911 decide que *"á la calle del muelle se la de el nombre de Saavedra Meneses para perpetuar la memoria del Diputado a Cortes, que fue por este Distrito D. Frutos Saavedra Meneses, a quien debe la construcción del muelle"*¹³⁵.

O nome de *Muelle* empregárase dende entón para denominar ó borde da ría, especialmente acondicionado, e sucesivamente ampliado, para o embarque e desembarque.

No 1934 esta área se chamaba xa rúa da Marina¹³⁶. E durante a alcaldía de Juan Sarmiento se construe o monumento á Marina.

PAN, PRAZA DO

A hoxe chamada praza do Pan, situada entre a rúa Real e a dos Ferreiros, lindando co pazo de Rajoy, era a principios do século XVIII un solar propiedade de dona Antonia Pita da Veiga, viúva de don Gaspar de Maldonado Ponce de León. Dito solar foi permutado no 1713 por un alfolí, ou local destinado a depósito de sal, que o concello posuía xunto á ponte. Seguramente a viúva de Maldonado tiña moito interese na permuta, posto que o acordo incluía que debía comprometerse a levantar outro alfolí no solar permutado que pasaba a propiedade da vila. Este novo alfolí, que

134. AMP, C. 502, sesión do 24 de decembro do 1907.

135. AMP, C. 501, 1911, f. 11v.

136. O Topónimo é, seguramente, moi anterior, pois no Catastro do Marqués da Ensenada, entre as propiedades do Conde de Lemos figura unha casa preto da Marina.

a Corporación procede a arrendar, estaba separado do pazo de Rajoy por un cano e limitaba pola rúa de abaixo cunha rúa que permitía o paso entre a rúa Real e a dos Ferreiros.

No 1842 o edificio atopábase en mal estado, e porque se seguía usando e se consideraba indispensable, don Ignacio Barros, representante da empresa que o tiña adxudicado, insta a que a Corporación Municipal proceda a súa reparación, coma así apróbase na sesión ordinaria¹³⁷ do 20 de agosto do 1842. A reparación que se chegou a facer non foi moi importante, pois seis anos despois, é dicir no 1849, sae a pública puxa o derribo do alfolí¹³⁸ para construír unha denominada praza do Pan. A obra, que tarda en comezar pola resistencia do administrador a trasladala a sala que contiña, a realizan xuntamente don José Salgado e López e don Antonio de Leyra e Lamas, os cales tamén debían encargarse da obra do peirao. O que levan a cabo os sinalados adxudicatarios é unha estrutura que ocupaba o antigo solar do alfolí, formada por unha serie de columnas e piares de cachotería sobre os cales se asentaba un armazón de madeira que soportaba a cuberta de pontóns, ripios e tellas do país. Polo demais, estaba a distinta altura con respecto á rúa Real e Ferreiros, sendo necesario para acceder a ela sendas escaleiras.

A obra remátase en xuño do 1850 e inmediatamente procédese á división da praza en cuarteiróns para colocar nela os postos que tiñan que conter.

No 1939 a praza do Pan véñse abaixo. O arquitecto Antonio Tenreiro Rodríguez, no informe do 23 de febreiro do 1940, avoga pola súa total demolición por considerar que é un perigo público¹³⁹ e aconsella, tendo en conta que xa existe un proxecto de mercado na praza do Conde, se dedique a edificios particulares, ben de vivendas ou de espectáculos.

Por acordo municipal do 2 de marzo do 1940 considérase espacio edificable e vendible. O solar sae a pública puxa o 22 de xullo cun prezo de 20.000 pesetas, pero o proceso queda paralizado cando unha serie de veciños, encabezados por dona Purificación Vázquez, presentan unha instancia na que se comprometen a aportar 25.000 pesetas para que o espacio da praza sexa declarado vía pública. En acordo do 19 de febreiro do 1941, a Corporación deixa sen efecto a decisión anterior e aproba pola proposta dos veciños.

O 19 de maio do 1941 apróbase a urbanización da praza do Pan, que será realizada polo aparelador señor Guerra, cun presuposto de 5.000 pesetas.

Por acordo¹⁴⁰ do 20 de setembro do 1941, unha vez rematados os traballos de pavimentación dos que se chama travesa da praza do Pan, a Corporación decide que a partir de entón se chame praza dos Voluntarios, nome que se mantén ata a sesión do 14 de xullo do 1989.

137. AMP, C. 396, 1842.

138. AMP, C. 111, Remate da obra do Alfolí e construción da praza no seu fundo.

139. AMP, C. 505, 1º L, 1940, f. 36.

140. AMP, C. 505, 2º L, 1941, f. 4.

O aspecto actual desta praza, coa escultura en bronce dunha muller que parece moldear un pan, obedece ó escultor, nado en Sarria, José Díaz Fuentes. O citado escultor acometeu a remodelación no 1984, nun proxecto que incluía tamén intervencións na rúa da Inmaculada e a praza Real.

PASEO MARÍTIMO

Realizado no 1995, sendo alcalde don Belarmino Freire, e inaugurado un ano despois, bordea-la marxe da ría dende a ponte da Estrada Nacional ata a da Autoestrada.

PESCADERÍA, RÚA DA

Paralela á de Santiago, ten un nome que non soe faltar nas vilas medievais costeiras, poñendo de manifesto, coma non podía ser doutra maneira, a importancia da actividade á que alude. É seguro que a denominación xurdiu cedo, aínda que non a atopamos citada ata 1574¹⁴¹.

Hai que destacar que ata 1853 estivo unida coa rúa do Alcacer por un pasadizo, enriba do cal estaba a casa de don Manuel Reyes. O citado pasadizo foi adquirido pola viúva de don Manuel por 300 reais de vellón.

En sesión do 31 de marzo do 1924, a proposta do concelleiro Sr. Agras, cambiase polo nome de Xeral Primo de Rivera, por ser "*el redentor de la Nación*"¹⁴².

E por acordo do 19 de abril do 1931 rebautízase co nome de Fermín Galán:

*"El concejal Don Eulogio Gunturiz Pastor, previa benia de la Presidencia, hizo uso de la palabra para rogar a la Corporación que con el fin de conmemorar el hecho feliz de la implantación de la República se sustituyan los nombres de la calle Real de esta villa por el de calle de la Libertad, el de la plaza del Conde por el de plaza de la República y el de la calle Primo de Rivera por el de Fermín Galán y el de la del 13 de septiembre por la de 14 de Abril"*¹⁴³.

O acordo foi aceptado e non nos consta que fose revogado con posterioridade. O nome anterior estaba tan arraigado que non fixo falta.

PELAMIOS

Nome que fai referencia á actividade relacionada co curtido da pel. No 1602, cando se reparou o peirao, denomínase *pelambres* ó franco esquerdo segundo se sae da porta da Salga. O que nos pon de manifesto a antigüidade dunha actividade que no Catastro do Marqués da Ensenada consta que ocupa a máis de 26 persoas, contando os zapateiros. Por isto non nos debe estrañar que

141. Véxase LÓPEZ CALVO, op. cit., nº 104, aparece citada tres veces máis, : números 55, 93 e 102.

142. AMP, C. 502, 1924, f. 14.

143. AMP, C. 503, 1931, f. 19-19v.

no plano do 1882 se lle dese este nome á rúa que hoxe se denomina de Gumersindo Placer. Na actualidade aplícase tal denominación ó grupo de vivendas situadas á dereita da Avenida do Ferrol, máis alá do colexio Couceiro Freijomil, dirección Estación.

PENEDOS, OS

Camiño entre Fontenova e a estrada a Breamo (antigo Escorial ou Escurial). Aparece documentado no plano do 1882. O nome deriva da presenza de rochas que emerxen á superficie.

PORTO, RÚA DE

Rúa que, comezando na porta do mesmo nome, bordeaba polo sur a Horta do Conde ata bifurcarse na rúa da Galera, que desemboca nas lonxas, Porto de Arriba, que conducía á Cruz de Pedra, e o camiño de Centroña. Quizais o nome derive de servir de acceso ó porto. A primeira mención atopámola no *Libro Rexistrador* coa data do 1571, co nome de Porto de Abaixo. Área de expansión da vila, Porto de Abaixo e Porto de Arriba constituíronse cedo coma dous arrabaldes.

No 1912 aprobouse¹⁴⁴ a construción do denominado camiño-estrada dende a rúa do Picho a Porto, a enlazar co camiño que conducía ó Cemiterio, obra que remata ó ano seguinte.

En sesión do 22 de outubro do 1934, a proposta do alcalde, con unanimidade de toda a Corporación, "*como prueba de perdurable gratitud a D. Filiberto Villalobos; actual ministro de Instrucción Publica, por haber concediendo a esta villa un grupo escolar gratuito, se sustituya la denominación de la calle de Porto, por la de Calle de Filiberto Villalobos, y por el S. Alcalde se participe y ruegue a dicho señor acepte el nombramiento*"¹⁴⁵. Non sabemos se don Filiberto aceptou, se foi así o nome non superou o escollo da Guerra Civil.

O 7 de maio 1938 construírase a metade do muro que encaixona a Rúa de Fene, polo que seguramente rematouse a principios da década dos corenta.

PORTO DE ARRIBA

Arrabalde e camiño que partía da interxección do camiño de Centroña con Porto de Abaixo e se xuntaba co camiño da obra Pía que ía á Cruz de Pedra.

PICHO, RÚA DO

Rúa que une a de Fontenova con Porto, descorrendo polo antigo camiño de rolda da desaparecida muralla. O nome obedece á chegada a ela dun pequeno regato coñecido coma Vertente do Escorial ou Escorial.

144. AMP, C. 501, sesión do 23 de marzo do 1912.

145. AMP, C. 404, 1934, f. 10v.

Dende principios do século XX, emprégase tamén o nome de Postigo¹⁴⁶, aínda que posiblemente moito antes, pois o nome procede dunha porta pequena aberta na muralla ó comezo da rúa, a cal cóstanos que xa existía no 1625. No cambio de denominación de varias rúas do 14 de xullo do 1989 óptase, con acerto, pola denominación máis antiga da rúa do Picho.

RAJOY, ALAMEDA DE

Xa adiantamos como a horta do convento, tras pasar a mans privadas, é adquirida no 1864 polo concello de Pontedeume, alegando a necesidade dun espazo destinado á mercado de animais. Dita actividade se realizaba nunha feira celebrada o 18 de cada mes, polo que pasa a chamarse Campo da Feira, nome que alterna co de campo de Rajoy, pola presenza da rúa con dita denominación. No 1912 a feira, por ser máis conveniente ó interese xeral dos habitantes da comarca, trasládase ó 14 de cada mes. No 1867 redondéase o espazo coa adquisición de dúas casas, que se procede a derribar, contiguas á antiga horta. Na segunda metade do século acondiciónase a Alameda para que sirva á función que se lle destina. Isto supón a realización dunha serie de traballos de desmonte e nivelación, o arranxo da fonte e a plantación de árbores; circunstancia esta última que lle confire o carácter de Alameda, condición que xa ten no 1899, ano no que o concello paga a don Gregorio López, veciño de Cabanas, seis pesetas por cada "pino", incluído o seu traslado, destinados a soste-las árbores do Campo de Rajoy.

No 1921 invértense distintas partidas para a remodelación da Alameda e constrúese o muro de contención que limita coa estrada, obra realizada por conta do Estado gracias ás xestións do deputado Julio Wais.

Na sesión ordinaria do 16 de abril do 1952 acórdase declarar sobrance e vendible a parcela situada na Alameda de Rajoy *"con una extensión superficial de mil quinientos metros cuadrados y cuyos lineales son: al sur, una línea paralela a dicha Avenida y una distancia de la misma de unos quince metros al Este, una línea perpendicular a la Avenida de la Coruña que avanza junto a la escalinata al almacén de materiales de construcción que en dicha avenida posee la Sra. Viuda de Salgado, y al Oeste, otra línea también perpendicular a la Avenida de la Coruña que arranca de la escalinata que también sirve de acceso a la Alameda y que está contigua al edificio de la Escuela Hogar de San José de la Grande Obra de Átocha. Que dicho terreno sea en su día enajenado para edificios, con arreglo a las normas de edificación"*¹⁴⁷.

E en sesión extraordinaria do 29 de outubro do 1952 cédese para o Fogar do Fronte de Xuventudes unha extensión de trescentos quince metros cadrados da Alameda.

RAJOY, AVENIDA DE

Emprégase tamén os apelativos de rúa e paseo.

146. Nos planos do 1869 e 1882 aparece o nome Picho, sen embargo en actas do 1913 e nos planos do 1935 e 1970 utilízase a denominación de Postigo.

147. AMP, C. 505, 1952.

Xa estudiamos o proceso de apertura ata o momento no que foi bautizada, feito que se produce na sesión do 28 de setembro do 1867 nos seguintes termos:

"Propuso tambien el Sr. Procurador Síndico que, habiendo de darse nombre a la mencionada calle, nada mas natural y justo se recordase el del ilustre arzobispo hijo de Puente deume, á quien este pueblo y aun Galicia era deudor de inmensos beneficios. Y el Ayuntamiento deseoso de tributar una prueba aunque pequeña de respeto á la memoria de tan digno como memorable prelado, acordó dar á dicha calle el título de Calle de Rajoy y que se coloque el rótulo correspondiente en la esquina de la casa que va a construir el Sr. Gunturiz"¹⁴⁸.

Tamén vimos o primeiro proxecto de aliñación que se leva a cabo e a unión coa rúa Corredoira das Virtudes mediante unha escaleira, e mencionamos coma se vendera o terreo sobran-te entre as dúas rúas. Debemos facer referencia agora á intervención do 1889. Entre as rúas que á altura do sinalado ano a Corporación reconece que necesitan ser pavimentadas, está a rúa de Rajoy. A intervención ven propiciada coma unha prolongación dos traballos de nivelación que se realiza-ran na Alameda, así coma pola desaparición da capela de don Manuel Azpilicueta, o cal a doara ó novo cemiterio, realizado o ano anterior. Facíase pois necesario un ensanche da rúa e fixar defini-tivamente o trazado das vías que a cruzaban. A comisión encargada propón entón á Corporación, e esta aproba, *"que todo el centro del pavimento de la referida calle de Rajoy se afirme con capas de piedra y cuarzo respectivamente cual se ejecuta en las carreteras generales por ser lo más apro-pósito para el tránsito de carros y caballerizas; se abra y construya a sus costados los consi-guientes canales de desagüe y paseos y se nivele la única acera de piedra de sillería existente al lado Norte y termine a la entrada del campo de la Feria"¹⁴⁹.*

No 1912 apróbase que sexan substituídos por alicerces a fila de plátanos da marxe dereita da rúa.

REAL, RÚA

Rúa que unía a porta da Ponte coa porta de S. Roque ou da Vila. Cítase xa no 1284 coma rúa que ven de Andrade. A mediados do século XVIII atopámola nomeada coma rúa Maior ou Real, nome, este último, seguramente posterior ó primeiro, que se vai impoñer e que hai que supoñer deriva do feito de coincidi-la rúa co camiño Real ata a construción da nova estrada de Betanzos a Xubia.

De rúa Real pasa a chamarse da Liberdade. Aparece así citada na acta municipal do 2 de setembro do 1896, engadindo a colíña de *"antes Real"*, polo que debeu cambiarse no 1868 co comezo do Sexenio Revolucionario. Avala esta hipótese o feito de que no 1843, cando se cambia o seu cano mestre, recibe o nome de Real. No plano do 1869 aparece sen nome e no 1882 coma rúa Real, nome que posiblemente retorna no 1874.

148. AMP, C. 7, 1867, f 53v.

149. AMP, C. 400, 1889, f. 34v.

En sesión do 19 de abril do 1931 vólvese denominar rúa da Liberdade, "*con el fin de conmemorar el hecho feliz de la implantación d el República*"¹⁵⁰.

O 21 de setembro do 1941 acórdase chamala rúa do Xeneral Franco. Por último, polo acordo municipal do 14 de xullo do 1989, vólvese denominar Real.

REAL, PRAZA

Non hai dúbida de que o primitivo pobo contaba xa con esta praza, que no 1617, chamada Principal ou Maior, o concello ensancha, mercando unhas casas que estaban na parte de abaixo. A medida é xustificada polo feito de que era pequena e nela celebrábanse doce mercados e doce feiras e, ademais, feira franca tódolos meses de decembro. A mediados do século XVIII, denomínase praza do *Rollo* ou do Consistorio¹⁵¹. A primeira denominación, que alude á presenza nela dunha columna que era insignia de xurisdicción e que podía servir de picota, é anterior á segunda, que deriva de estar nela a casa consistorial ou casas do concello. Na segunda metade do século XVIII, por contaxio coa rúa Real, pasa a chamarse praza Real. No plano do 1869 aparece coma praza do Consistorio, no de 1872 coma praza da Constitución, e no de 1882 coma rúa Real. Atopámonos pois cun proceso parecido ó que sucedeu coa rúa Real, é dicir, cambia de nome co Sexenio Revolucionario e retorna á situación anterior ó rematar dita etapa. Nembargantes, constatamos que se segue empregando tamén o nome de Constitución.

No 1937 pasa a denominarse praza de Calvo Sotelo da seguinte forma:

"Acuerdo para conmemorar el 1º aniversario del vil asesinato del Excmo. S. D. José Calvo Sotelo.

Que la plaza existente a la entrada de la villa, por la calle Real, lleve el nombre del nunca bien llorado estadista Sr. Calvo Sotelo, y que la lápida así la denomine, se solemnice descubierta el mencionado día trece, después de terminar el acto religioso de que se deja toda meción"¹⁵².

Na sesión do 11 de agosto do 1937 acórdase "*satisfacer a D. Juan Ruiz de Luna, de Talavera de la Reina, la cantidad de veintinueve pesetas, importe a que asciende su factura del día 6 del corriente, por una lápida o placa rotulada con la denominación de Plaza de Calvo Sotelo*"¹⁵³.

En sesión celebrada o 14 de xullo do 1989 apróbase que volva a denominarse Praza Real.

150. AMP, C. 503, 1931, 19-19v.

151. AMP, C. 4, 1769. Como praza do Consistorio aparece tamén na Descripción de la Villa de Puente de Heume, año de 1789, p. 19.

152. AMP, C. 504, 1º L., 1937.

153. AMP, C. 504, 2º L., 1937, f. 8v.

RÍA DE ARES, RÚA

Travesa que xunta a avenida Dr. Villanueva coa Avenida de Ferrol. Bautizada no 1994.

RICARDO SÁNCHEZ, AVENIDA

Hoxe é a rúa principal do que foi a zona do Aguabar. Construída entre 1947 e 1951, descorre por terreos gañados ó mar e pola que se denominou nun principio a estrada de Esteiro.

En sesión da Corporación Municipal do 6 de febreiro do 1957, acórdase da-lo nome de Ricardo Sánchez á estrada de Esteiro, dende Atocha á finca de don Antonio Tenreiro, colocándose a placa o 18 de xullo do 1957.

RÍO EUME, RÚA

Rúa situada na zona do Aguabar. Vai dende a praza de Álvaro Vázquez, por detrás do colexio Luis Vives, ata a altura do hoxe Centro de Saúde. Foi bautizada polo acordo municipal do 28 de outubro do 1993.

RODA, RÚA DA

Así se denomina no plano do 1936 a unha das dúas rúas, a situada máis ó este, que comunica a praciña do Alcacer coa rúa de S. Miguel. Non aparece nin no plano do 1869 nin no do 1882, polo que, seguramente, ata comezos do século XX atopámonos cun deses nomes non oficiais ou sobrenomes. A única mención que aportan as actas municipais, e que nos confirma a hipótese antes aludida, é do 1937: en sesión do 11 de xaneiro acórdase *"trasladar para la calle o plaza del Alcacer o la Roda el mercado de cerdos"*, que se celebraba na praza do Conde, na cal estíbbase levando a cabo o proxecto de urbanización.

ROSALIA DE CASTRO, PRAZA

Praza situada no terreo gañado ó mar, delimitada pola Estrada Nacional, Paseo Marítimo e o hotel Eumesa. No seu centro colocouse a fonte, imitación da de Monfero, que foi realizada para substituí-la do Pilón. En 1985 a vila rende homenaxe a Rosalía e a final da década dáse o nome a praza.

SAAVEDRA MENESES, AVENIDA

Recibe este nome a primitiva rúa do peirao, que no 1904 pasa a chamarse da Ribera. Esta última denominación apenas se chegará a aplicar porque en sesión extraordinaria do 21 de xuño do 1911, ó mesmo tempo que se lle dá o nome de Lombardeo á avenida da Estación, a Corporación decide *"que á la calle del muelle se la de el nombre de Saavedra Meneses para perpetuar la memoria del Diputado á Cortes que fue por este distrito D. Frutos Saavedra Meneses, á quien debe la"*

*construcción de dicho muelle; y que los gastos que se ocasionen con los festejos u adquisición de retratos y rótulos se satisfagan por cuenta del capítulo de imprevistos*¹⁵⁴.

SALGADO TORRES

Urbanización situada ó sur da rúa de Picho, coa que ten comunicación directa.

A denominación é do 1969. En sesión do 10 de decembro dese ano, aceptando unha proposta do Alcalde acórdase *"solicitar del delegado Provincial de Sindicatos, que gestione de quien corresponda se de nombre de Enrique Salgado Torres al grupo de 48 viviendas que la obra sindical del Hogar construye en esta Villa de Puentedeume, todo ello en reconocimiento y gratitud a la ayuda que ha venido prestando a cuantos problemas se le han planteado por este municipio"*¹⁵⁵.

S. AGUSTÍN, RÚA DE

O nome da rúa, que une a Estrada Nacional coa praciña da Angustia, perpendicular á avenida de Rajoy, deriva da presenza nela do convento de S. Agostiño, de aí que tamén, aínda que menos frecuentemente, se a denomine na documentación rúa do Convento. O mencionado convento foi fundado no 1538 fóra do recinto amurallado, polo que ata entón a rúa recibiu o nome de rúa da Carnicería ou da Cortaduría, coma indistintamente se a denomina no Catastro do Marqués da Ensenada ou no Libro Rexistrador de Propiedades do Concello; e rúa do Azogue, nomes que se manteñen ata a segunda metade do século XVIII. A primeira denominación débese ó feito, coma xa explicamos, da presenza ó final da rúa da Carnicería, cunha porta no extremo da mesma, nun principio chamada da Trabanca e logo da Carnicería; a segunda, á presenza do azogue, espacio onde se realizaba o comercio público. En efecto, a vila posuía en propiedade, por doazón que lle fixera don Fernando de Andrade, o mesón, o cal estaba situado en fronte do convento de S. Agostiño e no que tiña o dereito de azogue¹⁵⁶. A denominación de rúa do Azogue debeu prevalecer sobre a de rúa da Carnicería. E aínda en documentos de mediados do século XVIII a rúa se intitulaba do Azogue e de S. Agustín.

No 1847, é dicir antes da construción da nova Estrada Nacional, convertérase nun camiño alternativo ó camiño Real ou rúa do mesmo nome, o que determinou que se acometera, a petición do inspector de camiños do distrito, o afianzamento do seu firme con pedra e se realizase o seu cano mestre. Coa construción da estrada, máis elevada que a rúa, se interrompe o tránsito dunha a outra. O problema non se expón ata 1862. Na sesión extraordinaria da Corporación Municipal do 20 de marzo dese ano, plantéxase a *"necesidad de componer la parte baja de la calle de S. Agustín, especialmente conocida como ya es la altura del malecón de la carretera real que pasa por el extremo de dicha calle y la rampa que de este a aquella viene a esta que se va a construir por el Estado y que debieran hacerse desaparecer los soportales que hay a la entrada de la calle, ... previa indemnización, que es lo que parece más natural para la hermosura y comodidad*

154. AMP, C. 501, 1911, f. 11v.

155. AMP, C. 507, 5ºL, 1969.

156. Véxase, LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p. 80.

de aquellos"¹⁵⁷. Obtida a información do arquitecto da provincia, o 15 de setembro informa que, segundo o seu parecer, *"deben de desaparecer por completo los soportales que allí existen, fijando una línea desde el ángulo de la plazuela del convento hasta la carretera, cortando un metro y cuarenta centímetros aproximadamente la casa que en dicha acera está próxima a la carretera, visto que para poner dicha calle en fácil comunicación con la citada carretera, opina dicho facultativo no debe de ser una sola la rasante desde aquella hasta el empedrado últimamente construido delante del convento y si tres, uno desde el nivel de la carretera hasta un punto situado a cuarenta centímetros de ella...y otros dos iguales entre si en longitud dividiendo por la mitad la distancia comprendida entre el extremo de la primera al nuevo empedrado frente al convento"*¹⁵⁸.

O concello móstrase conforme co dictame do arquitecto provincial e acorda proceder segundo el mesmo. Nembargantes, ata o ano seguinte non hai un presuposto e puxa para acometer a obra que supuña a construción e rectificación do fronte de sete casas e a indemnización doutras dúas, ascendendo todo isto a 16.871 reais.

SARMIENTO, PARQUE ALCALDE

Situado no ángulo que forma a estrada de A Coruña coa avenida Ricardo Sánchez, coñecido polo nome das Gabarras, serviu de escollera ata que, sendo alcalde don Juan Sarmiento Patiño construíuse o denominado Parque Municipal da vila. As súas obras, coma vimos, remataron no 1959. Cando aínda non remataran, plantéxase qué nome se lle vai dar. Barállanse entón dúas propostas: chamarlle Fernando de Andrade ou Juan Sarmiento, proposta á que se opón don Juan, deixando a cuestión sen resolver.

Sendo alcalde don Celestino Sardiña, en sesión extraordinaria celebrada o 30 de setembro do 1971, noméase a don Juan Sarmiento Patiño fillo adoptivo e acórdase denominalo Parque Alcalde Sarmiento.

S. ROQUE, PRAZA DE

A denominación provén dunha ermida fundada no século XVI e desaparecida no 1840, que ademais deu nome a unha porta: a porta de S. Roque, tamén chamada da Vila ou de Betanzos. No catastro do Marques da Ensenada e no *Libro Rexistrador de Propiedades*, é dicir, antes da desaparición da capela, xa se fala do barrio de S. Roque, circunstancia que queda moi clara no último libro citado: a confraría de S. Roque fixo unha capela; *"que por ser tan antigua no tiene su situación, barrio y casas de su cercanías otro nombre, sino el de san Roque"*¹⁵⁹.

No 1910 o crego de Pontedeume cede 50 lousas de granito e un número menor de lousas que, pertencentes á igrexa, estaban no adro, para que se destinen a ben público. O concello decide dedicalas á reparación da praza de S. Roque, a cal estaba moi deteriorada. É seguramente do aspecto da praza, con semellante pavimento, de onde procede o sobrenome da praza da Calzada.

157. AMP, C. 7, 1862.

158. Ídem.

159. LÓPEZ CALVO, *op. cit.*, p. 59.

Nembargantes, cabe a posibilidade de que o sobrenome sexa anterior: nun foro dun anaco de terreo, con data do 1679, dise que delimita pola parte de abaixo co camiño que baixa á porta e Calzada de dita vila; a denominación procedería pois de pasar por alí o camiño Real. As obras, que incluíron o peche da escaleira que baixaban á corredeira das Virtudes, estaban rematadas en xullo do 1910.

S. MIGUEL, RÚA DE

Une a rúa Pescadería coa de Porto. De feito, a denominación máis antiga é da rúa Travesa de S. Miguel¹⁶⁰. O nome deriva dunha capela unida ó palacio, da fundación da cal pouco sabemos.

No 1904, posto en marcha o proceso de expropiación da Casa-Pazo, entre os plans de urbanización, contéplase a necesidade de facer desaparece-lo forno, estabulo ou adegas da rúa de S. Miguel, e a casa número 8 da mesma que a obstrúen. Nembargantes, os plans non se van quedar aí, senón que a Corporación rematará aprobando a súa total demolición, ou que se consuma no 1911, como xa adiantamos.

SANTIAGO, RÚA DE

Non podía faltar en Pontedeume unha rúa co nome do Santo titular da igrexa parroquial; rúa lonxitudinal do casco antigo que, paralela á Real e Pescadería, desemboca, a metade de camiño, na praza Real. No seu extremo sur, nunha ruela logo desaparecida, situouse a fonte do mesmo nome. Difícil resultaba que ninguén disputase ó Santo a titularidade da rúa, por iso, a diferenza das outras rúas lonxitudinais, o nome mantívose sen ningunha mudanza.

Consta nas actas do consello que no 1843 fíxose o cano mestre e que foi pavimentado na década dos sesenta do século XX.

SOUTO DA VILA

Arrabalde situado ó sur da rúa do Empedrado. O topónimo soto aplicouse tamén á igrexa das Virtudes, chamada tamén do Soto, termo que alude a un terreo poboado de castiñeiros e que procede do latín, saltu, terreo de paso.

Por acordo do 14 de xullo do 1989 foi galeguizado, pasando a denominarse Souto da Vila.

TORREÓN, RÚA DO

Hoxe é a rúa situada entre a de Saavedra Meneses e a avenida de Lombardero. Nun principio se denominaba tamén do *Muelle*¹⁶¹, agora ben, é posible que dito nome se aplicase á rúa que comunicaba o peirao coa praza do Conde a través da porta da Salga.

160. Ídem, documento 54.

161. Así, na sesión do 24 de decembro do 1916 dise "*teniendo conocimiento los S. Concejales del incendio ocurrido en la mañana del día de ayer en la casa-horno de la calle del Torreon o Muelle de esta villa, propiedad del Municipio y de su inmediata extinción debido á la concurrencia y buena voluntad de los vecinos de la localidad, que han puesto de su parte todo su esfuerzo posible, el Ayuntamiento por unanimidad acuerda conceder un voto de gracias*" (AMP, C. 502).

Nos libros de actas do concello rexístrase nela dúas intervencións importantes. A primeira é de abril do 1853¹⁶², ano no que Barro e Ruiz se encargan do recheo nesta rúa, sacando materiais da rúa travesa que da praza da Angustia vai á igrexa parroquial. A segunda intervención se realiza no 1911¹⁶³, a raíz da denominada construción da estrada da estación, ano no que o contratista de dita estrada, don Manuel López, realiza o sumidoiro da rúa do Torreón.

TORRENTE BALLESTER, RÚA

Nome posto en 1983 á rúa que procedente da urbanización Villanueva desemboca en a avenida Doutor Villanueva.

TRAVESA DOS FERREIROS, RÚA

Rúa que comunica a de S. Agustín coa dos Ferreiros. No Catastro do Marqués da Ensenada dise travesa dende a Carnicería a Herreros.

TRAVESA REAL

No Catastro do Marqués da Ensenada cítase coma rúa Travesa. Aparece tamén coma rúa Travesa Real para a de S. Agustín, Travesa de S. Agustín, do Convento ou Travesa que dende a dos Herreros pasa á Real; en este caso só se fai referencia a un dos tramos.

Ó denominarse a rúa Real Xeneral Franco, pasa a chamarse Travesa Xeneral Franco, volviendo a súa denominación anterior polo acordo do 14 de xullo do 1989.

No 1849 *amorrillase* a rúa travesa do Convento e se realiza o cano mestre, e no 1851 *amorrillase* o tramo que vai da rúa dos Herreros á Real. No 1853 mídese o cano maestro e se empedra a Travesa de S. Agustín. No 1915 por atoparse en mal estado as rúas travesas de S. Agustín, Ferreiros e Real o concello acorda procede-lo seu arranxo, para o cal debían ser adquiridas catro ou máis lanchas de pedra de granito. No 1933 realízase un proxecto de rasantes das rúas travesas de S. Agustín e Herreros.

VALERIANO VILLANUEVA, RÚA DE

A proposta do BNG, na sesión da Corporación do 27 de xullo do 2000, se aproba que o Concello de Pontedeume *"honrará as figuras dos eumeses Constatino Horta e Valeriano Villanueva, recoñecendo a súa valía e transcendencia, por medio da nominación dunha rúa, praza, paseo, etc. e a colocación dunha placa na casa natal (de coñecerse e contar con autorización), etc."*

A rúa elixida é a perpendicular á de Eduardo Pondal, preto o cemiterio.

162. AMP, C.397, sesión extraordinaria do 8 de abril do 1853.

163. AMP, C.501, sesión do 30 de decembro do 1911.

VILARMAIOR, RÚA DE

Rúa da zona do Aguabar que desemboca na parte baixa de Atocha. Bautizada polo acordo do 28 de outubro do 1993.

VIRTUDES, RÚA DAS

Rúa que une o adro da igrexa das Virtudes coa praza de S. Roque. Aínda que debeu ser o acceso natural para ir ó santuario dende os primeiros momentos da súa edificación, dito camiño non aparece mencionado nin no *Libro Rexistrador* nin no Catastro do Marqués da Ensenada. Atópamola mencionada por primeira vez no censo do 1812. Como a maioría das rúas, foi remodelada na segunda metade do século XIX.

VIRTUDES, CORREDOIRA DAS

Rúa que une a da Atahona coa avenida de Rajoy. Ata 1859, facendo bo o seu apelativo, debía ser un camiño estreito e en malas condicións, que na segunda metade do século XIX convértese nunha auténtica rúa. Ese ano a Corporación Municipal plantéxase a *"necesidad de hacer la Corredera de la Virtudes, encauzando las aguas de inmundicias y enlazando el caño maestro con el que ya está empezado en dicha calle o Corredera"*¹⁶⁴. No 1867, a proposta do Sr. Pardo, a Corporación *"acordó que la calle de Rajoy y Corredera de la Virtudes se unieran por medio de una escalinata corrida en toda su extensión, ya que en otro caso debería construirse muro de sostenimiento y otra escalera arrimada al salido de la casa de los herederos de don Pedro López, frente a la fuente de la Virtudes que baje asimismo a la nueva calle"*¹⁶⁵. A proposta sae adiante por acordo do 28 de novembro do 1868, sendo aprobado o remate pola Deputación en setembro do 1869. Pero o que realmente se fai é unha única escaleira, posto que no 1893 lévase a cabo o proxecto de construción do muro *"por la parte que enfrenta con el campo de Rajoy"*¹⁶⁶.

A pesar de todo, o problema de conexión entre as dúas rúas e o da unión da Corredoira coa estrada de Betanzos a Xubia, non quedaron totalmente resoltos. No 1889, cando se está ampliando a rúa de Rajoy e mellorando a súa pavimentación, a Corporación plantéxase estas cuestións. Establécese entón que a Corredoira ten que conectar directamente coa estrada e que *"la escalera de piedra que por el lado sur de la calle de Rajoy da subida a la denominada Corredera de la Virtudes, debe de trasladarse hasta quedar adherida al costado de esta calle y nivelado con la misma el primer escalón de bajada y todos los escalones de que se componen quedarán centrados a la extremidad de la nueva calle de Saavedra Meneses, para lo que la Comisión ya determinó hacer extensivo el desmonte y nivelación"*¹⁶⁷.

164. AMP, C. 396, sesión do 31 de outubro.

165. AMP, C. C. 7, sesión do 28 de decembro.

166. AMP, C.111.

167. AMP, C. 400, 1889, f. 35.

A nova rúa, á que se lle deu conveniente apertura á Estrada Nacional, bautizarase, en efecto, co nome de Saavedra Meneses: "*Siendo necesario la apertura de esta nueva calle, la Comisión propone al Ayuntamiento se le de el nombre de Saavedra Meneses para perpetuar la memoria del finado D. Frutos Saavedra Meneses, que en repetidas legislaturas representó a este distrito y por los inolvidables servicios que dispensó al mismo su retrato ya está en la de sesiones de esta Casa Consistorial*"¹⁶⁸.

Por acordo do 14 de decembro do 1895, con absoluto esquecemento do acordo anterior, determínase que pase a chamarse Pita da Veiga, acordo que non materializa. E por acordo de 15 de marzo de 1974 a Corporación decide:

"PRIMERO : Rehabilitar el acuerdo de este Ilustrísimo Ayuntamiento por el que se denomina "ALONSO PITA DA VEIGA a la calle conocida por "Corredera de las Virtudes"

*SEGUNDO : Facultar a la Presidencia para la ejecución de este acuerdo en forma que proceda, de acuerdo con lo dispuesto en el Reglamento de Honores y Distinciones del Ayuntamiento".*¹⁶⁹

O nome se mantén ata a sesión celebrada o 14 de xullo do 1989, na que se decide que se volva chamar Corredoira das Virtudes.

No 1949 o concelleiro señor Ameneiro roga á Presidencia que se constrúan novamente as escaleiras que antigamente poñían en contacto a rúa das Virtudes coa Corredoira.

FUENTES

Impresas

COUCEIRO FREIJOMIL, *Historia de Pontedeume*, p. 276 y 395, edición de 1981.

DAVIÑA SÁIZ, S., *Pontedeume a través del Catastro del Marqués de la Ensenada*, Cátedra nº 8, p. 154.

DAVIÑA SÁIZ, S., *Una descripción anónima de Pontedeume hecha en el siglo XIX*, Cátedra nº 5, 1998.

DEL HOYOS, J., *Memoria del Arzobispado de Santiago*, Santiago, p. 307.

ECOS DEL EUME, nº 4, 1910.

ECOS DEL EUME, nº 73, 1911.

FERNÁNDEZ DE VIANA, Y GONZÁLEZ BALASCH, *Pergaminos soltos do Mosteiro de Caaveiro*, Cátedra nº 9 y nº 52, 2002.

LÓPEZ CALVO, J.A., *O libro registrator de propiedades do Concello no fondo de patrimonio do Arquivo municipal*, Cátedra, nº 4 1987.

LÓPEZ SANGIL, J. L., *Relación de la documentación del monasterio de Sta. María de Monfero*, "Estudios Mindonienses", n.ºs. 18, 500 y 635.

168. Ídem.

169. AMP, C. 508, 1971-1981.

- MARTÍNEZ SALAZAR, A., Documentos Gallegos de los siglos XIII al XVI, La Coruña, 1911, nº V, XXXI, XLVII, LVIII, LXVI.
 SORALUCE BLOND, R., Descripción de la villa de Puente de Heume, Pontedeume, 1984.
 VAAMONDE LORES, F., El cementerio de nuestra señora de Gracia, Ecos del Eume, nº 291, 191.

Manuscritas

Arquivo Municipal de Pontedeume

-Libros de actas capitulares ou do Pleno:

- C. 2, 1637-1680
- C. 3, 1700-1745
- C. 4, 1746-1770
- C. 6, 1800-1828
- C. 7, 1832-1867
- C. 396, 1853-1852
- C. 397, 1853-1859
- C. 8, 1868-1887
- C. 400, 1889-1904
- C. 401, 1905-1908
- C. 501, 1908-1911
- C. 502, 1917-1926
- C. 503, 1926-1933
- C. 504, 1933-1937
- C. 505, 1938-1942
- C. 506, 1943, 1954
- C. 507, 1954-1971
- C.508, 1971-1981

-Padróns, censos e estadísticas de poboación

- C. 83, 1712-1844

-Obras públicas: expediente de rúas, prazas e defensas

- C. 111, 1617-1939

ABREVIATURAS

- ARG= Arquivo Reino de Galicia
- AMP= Arquivo Municipal de Pontedeume
- C= Caja
- L= Libro
- l= página

BIBLIOGRAFÍA

- ALLEGUE, F., *Club Birrete-Autopistas del Atlántico*, Alfoz, nº 21, 1992.
- ANÓNIMO, *Remodelación y restauración de la Alameda de Raxoi-Horta de San Agustín*, Alfoz, nº 6.
- ANÓNIMO, *Los parques infantiles de Pontedeume*, Alfoz nº 4, 1990.
- BARRAL RIVADULLA, *La Coruña en los siglos XIII al XIV*, A Coruña, 1998,
- BURGO FERNÁNDEZ, J. J., *Cruceiros e cruces de Pontedeume. Apuntamientos históricos, artísticos e etnográficos*, Cátedra nº 5, 1998.
- CAÍNZOS CORBEIRA, A., *A creación dos cementerios de Pontedeume, catro exemplos de arquitectura funeraria*, Cátedra nº 1.
- CAÍNZOS CORBEIRA, A., *O Cárcere do Partido Judicial de Pontedeume (1853-1856): Obra do arquitecto provincial Faustino Domínguez*, Cátedra nº 2, 1995.
- CÍRCULO FILATELICO "EUME", *Guía turística de la Comarca Eumesa*, Pontedeume, 1981.
- COUCEIRO FREIJOMIL, *Historia de Pontedeume*, edición de 1981.
- COUCEIRO FREIJOMIL, A., *Diccionario Bio-Bibliográfico de escritores*, Vol. II, Santiago, 1952.
- CORREA ARIAS, F. J., *Torre e Arco de Maldonado*, Festas As Peras, 1995.
- DE CASTRO ÁLVAREZ, *A Póboa de Pontedeume a través dos privilegios reais e da documentación monástica*, Cátedra, nº 4, 1997.
- DE CASTRO ÁLVAREZ, *Los factores del desarrollo urbanístico de Pontedeume a lo largo de su historia*, Cátedra nº 8, 2001.
- DE CASTRO ÁLVAREZ, *Los almacenes de la Ilustración*, O Comarcal, nº 35, 2001.
- DE CASTRO ÁLVAREZ, *Sobre el nombre de las calles*, O Comarcal, febrero del 2003.
- DE CASTRO ÁLVAREZ, *El olvido de un nombre: parque del Marqués de Figueroa*, abril del 2003.
- DE CASTRO ÁLVAREZ, *La muralla de Pontedeume*, O Comarcal, marzo del 2003.
- DE CASTRO ÁLVAREZ, *Plazas con historia: la plaza del Pan de Pontedeume*, O Comarcal, 15 de junio del 2003.
- DE CASTRO ÁLVAREZ y VÁZQUEZ ARIAS, *La iglesia de Santiago de Pontedeume*, A Coruña, 2003.
- DE CASTRO ÁLVAREZ, *Nombres propios en las calles, plazas y jardines de Pontedeume*, Cátedra, nº 11, 2004.
- CARDESÍN, J, M^a., *Historia urbana de la villa de Pontedeume (1840-1998): presentación de un proyecto de investigación*, Cátedra nº 6, 1999.
- ERIAS MARTÍNEZ, A., *As rúas de Betanzos: introducción ó seu coñecemento*, Anuario Brigantino, 1985.
- ERIAS MARTÍNEZ, A., *Evolución das rúas nunha cidade antiga de Galicia: Betanzos*, Anuario Brigantino nº 18, 1995.
- FERNÁNDEZ BURGOA, J. J., *Cruceiros e cruces de Pontedeume, apuntamientos históricos, artísticos e etnográficos*, Cátedra nº 5, 1998.
- FILGUEIRAS, J., *Reverendo don Ricardo Sánchez*, O Comarcal, nº 57.
- FRAY DIEGO, *Recordando al padre Placer*, Alfoz nº 25, 1993.

- GARCÍA, P. y BAQUERO MÉNDEZ, *Villanueva de Castro, Ulpiano*, GEG, T. 30.
- GÓMEZ BLANCO, OCAMPO VIGO y PIÑEIRO DE SAN MIGUEL, *Ilustres nas rúas de Ferrol*, 1995.
- MACEDO, C. y MOARES, G., *Cronología dunha desaparición: o Pazo dos condes de Andrade*, Cátedra nº 4, 1997.
- MILLAN GONZÁLEZ-PARDO, I., *Toponimia del Concejo de Pontedeume y Cartas Reales de su Puebla y Alfóz*, La Coruña, 1987.
- PÉREZ COSTANTI, *Notas viejas galicianas*, Tomo III, Vigo 1927.
- PLACER GUMERSINDO, *Las fuentes de Pontedeume*, Fiestas 1972.
- VEIGA FERREIRA, X Mª, *Aspectos da defensa de Pontedeume na primeira Guerra Carlista*, Anuario Brigantino, nº 12, 1980.
- URGORRI CASADO, F., *Notas históricas de una visita a Pontedeume*, Fiestas de 1985.
- URGORRI CASADO, F., *La fundación de la villa y su jurisdicción*, Fiestas de 1986.
- VILARIÑO, S., *Villanueva Rodríguez, Valeriano*, GEG, nº 30.
- VILARIÑO, S., *Cambios en el callejero local*, Alfóz, nº 3, 1990.
- VILARIÑO, S., *Nova denominación de rúas eumesas*, Alfóz, nº 27, 1993.
- VILARIÑO, S., *En el centenario de la fundación del hospital-asilo Agustín Tenreiro*, Festas as Peras, 2002.

ÍNDICE

INTRODUCCIÓN

1.EXPANSIÓN URBANA E PROCESO DE DENOMINACIÓN

- 1.1 OS PRIMEIROS NOMES DOCUMENTADOS
- 1.2 AS RÚAS E PRAZAS DO CASCO ANTIGO
- 1.3 OS NOMES DO PRIMEIRO DESENVOLVEMENTO MORFOLÓXICO
- 1.4 AS RÚAS DO PROCESO DE EXPANSIÓN
  - 1.4.1 A EXPANSIÓN ANTERIOR Á DESAMORTIZACIÓN
  - 1.4.2 A EXPANSIÓN CARA O LESTE
    - 1.4.2.1 ESTRADA DE XUBIA A BETANZOS
    - 1.4.2.2 RÚA E ALAMEDA DE RAXOY
  - 1.4.3 A EXPANSIÓN CARA Á RÍA
    - 1.4.3.1 O PEIRAO
    - 1.4.3.2 O AGUABAR
  - 1.4.4 A EXPANSIÓN CARA Ó OESTE
    - 1.4.4.1 A URBANIZACIÓN DA HORTA DO CONDE E A APERTURA DA AVENIDA DE LOMBARDEIRO
    - 1.4.4.2 A DESAPARIÓN DO PAZO

2.INVENTARIO DE RÚAS PRAZAS E XARDÍNS

A CORUÑA, AVENIDA DE

AGUABAR
ALCACER, RÚA OU PRACIÑA
ANGUSTIAS, PRAZA OU PRACIÑA ATAHONA OU TAHONA, RÚA DE
CABANAS, RÚA DE
BETANZOS, RÚA DE
BOA VISTA, URBANIZACIÓN
CAMIÑO ESTREITO, RÚA ESTREITA OU ESTRADA ESTREITA
CANTÓN, RÚA DO
CARREIROS DE ISIDRO
CASTELAO, AVENIDA OU PASEO
CLUB FIRRETE, RÚA
CONDE, PRAZA DO
CONSTANTINO HORTA, RÚA DE
CONVENTO, PRAZA DO
COUCEIRO FREIJOMIL, RÚA
CHAFARÍS, RÚA DE
CHAPIZO, RÚA DO
DOCTOR VILLANUEVA, AVENIDA
EMPEDRADO, RÚA DO
ESPAÑA, PRAZA DE
EDUARDO PONDAL, RÚA
FENE, RÚA DE
FERREIROS, RÚA DOS
FERROL, RÚA DE
FONTENOVA, RÚA
GALERA, RÚA DA
GUMERSINDO PLACER, RÚA DE FRAY
IGREXA, RÚA DA
IRMANDIÑOS, RÚA
INMACULADA CONCEPCIÓN, RÚA
JUDEA, RÚA DA
LOMBARDEIRO, AVENIDA DE
LOMBARDEIRO, XARDÍNS DE
MESTRE ÁLVARO VÁZQUEZ, PRAZA
MANCEBO, RÚA DO
MARINA, AVENIDA DA
MONFERO, RÚA DE
MUELLE, RÚA DO
PAN, PRAZA DO
PASEO MARÍTIMO
PESCADERÍA, RÚA DA
PELAMIOS
PENEDOS, OS

PORTO, RÚA DE
PORTO DE ARRIBA
PICHO, RÚA DO
RAJOY, ALAMEDA DE
RAJOY, AVENIDA DE
REAL, PRAZA
RÍA DE ARES, RÚA
RICARDO SÁNCHEZ, AVENIDA
RÍO EUME, RÚA
RODA, RÚA DA
ROSALIA DE CASTRO, PRAZA
SAAVEDRA MENESES, AVENIDA
SALGADO TORRES, URBANIZACIÓN
S. AGUSTÍN, RÚA DE
SARMIENTO, PARQUE ALCALDE
S. ROQUE, PRAZA DE
S. MIGUEL, RÚA DE
SANTIAGO, RÚA DE
SOUTO DA VILA
TORREÓN, RÚA DO
TORRENTE BALLESTER, RÚA
TRAVESA DOS FERREIROS, RÚA
TRAVESA REAL
VALERIANO VILLANUEVA, RÚA DE
VILARMAIOR, RÚA DE
VIRTUDES, RÚA DAS
VIRTUDES, CORREDOIRA DAS

